

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/321715027>

The Kibbutz and the ma'abara, the case of Kiryat Shmona : הקיבוץ והמעברה : המקרה של קיבוצי הגליל העליון וקרית שמונה

Chapter · December 2017

CITATIONS

0

READS

1,045

1 author:

Amir Goldstein

Tel-Hai Academic College

67 PUBLICATIONS 27 CITATIONS

SEE PROFILE

Some of the authors of this publication are also working on these related projects:

Microhistory of Kiryat shmona and Hula Valley [View project](#)

Zionist right - the road to power [View project](#)

הקיבוץ והמעברה:

המקרה של קיבוצי הגליל העליון וקרית שמונה

הקיבוץ והמעברה הם שניים מסמליה של החברה הישראלית. כל אחד מהם מקודד בתוכו מטען זהותי של קבוצה חברתית-תרבותית. הקיבוץ הגיע לשיאו כיצירה ציונית-סוציאליסטית פורצת דרך עוד קודם להקמת המדינה. המעברה הוקמה כחלק מהניסיון להתמודד עם המציאות החדשה במדינת ישראל הצעירה קולטת העלייה ההמונית.¹ על אף פער משמעותי בזמן ובנסיבות יצירתם, הקיבוץ והמעברה הם סמל של ניגוד, של משקעים ורגשות עזים מהמפגש ההיסטורי של שנות המדינה הראשונות. הזמן שחלף לא הקהה את עוצמתו ולא טשטש את הרגישות הרבה שנוצרה בקרב משתתפיו. אולי להפך, במקרים לא מעטים, הועצמו הממדים הקונפליקטואלים של מפגש זה במורשת המשפחתית או ה'קבוצתית' וכמוהן גם בשימוש הפוליטי במשמעויותיו. התמורות שעברו לאורך השנים על הקבוצות החברתיות והתרבותיות השפיעו אך במעט על הדרך בה מתפרשים יחסי הגומלין בין הקיבוץ למעברה בשנים הפורמטיביות של המדינה והחברה בישראל.

חרף היחלשותו האובייקטיבית של הקיבוץ והתחושה הסובייקטיבית של ירידת מעמדו, הוא נותר סמל לתנועת העבודה, לציונות האשכנזית, לוותיקים שקיבלו את פני העולים המזרחיים. המעברה ודאי נותרה זכר של קיפוח, של הדרה, של דחיקה לשוליים.

מאמר זה בוחן את מקרה המבחן של יחסי הגומלין בין קיבוצי הגליל העליון ומעברת חלסה, קרית שמונה, בשנותיה הראשונות. הדיון בו היסטורי ומתבסס על ניתוח מקורות ומסמכים ראשוניים. על רקע המטענים הרבים שמלווים את הסוגיה, המכלילים באופיים והעלולים לגלוש לתיאור מגמתי, מאשים או אפולוגטי, ייערך כאן ניסיון להבין את שאירע באמצעות הטקסטים ובתוך הקונטקסט ההיסטורי. המחקר על הקיבוץ והמעברה בעמק החולה ניצב בתוך מכלול רב של הקשרים מחקריים: חקר ישראל בעשור הראשון, העלייה הגדולה ויצירת הפריפריה,² חקר תנועת העבודה והתנועה הקיבוצית בתקופת המדינה,³ חקר היחסים בין עדות בחברה

- 1 במקרים רבים הוקמו מעברות בשולי היישובים העירוניים (אלה היו לשכונות) ובמקרים אחרים הוקמו מעברות בשולי הארץ ומהן צמחו עיירות שאל שמן הוסף הכינוי 'פיתוח'.
- 2 על הניסיון להתמודד עם המציאות החדשה במדינת ישראל קולטת העלייה ההמונית, ראו לדוגמה: דבורה הכהן, עולים בסערה, העלייה הגדולה וקליטתה בישראל, 1948-1953, ירושלים 1994.
- 3 ראו הפניות למחקרים רבים שונים בגוף העבודה.

הישראלית⁴ וחקר תהליכי התיישבות ועיור.⁵ מאמר זה מבקש להיות אבן דרך אחת בתהליך מחקרי ארוך ומורכב, שנדרש בשלב ההיסטוריוגרפי הנוכחי, ואשר יבחן לעומקם מקרים מקבילים של יחסי עיירות הפיתוח והתנועה הקיבוצית במגוון רחב של הקשרים חברתיים, תרבותיים, כלכליים, חינוכיים, פוליטיים וגיאוגרפיים.

אזור צפון עמק החולה מהווה כאן מעבדה מרתקת ומלמדת בגלל ייחודו: מיקומו בקצה הארץ, סמוך לגבול הסורי והלבנוני, הרחק מהמוסדות המרכזיים שנבנו למדינת ישראל בשנותיה הראשונות. אוכלוסייתו שהפכה בעקבות מלחמת העצמאות להומוגנית באופן יוצא דופן: רוב מוחלט של קיבוצים והשפעה מרעת של ועד הגוש של קיבוצי הגליל העליון על עיצוב המרחב.⁶ הקיבוץ, במקרה שיידון כאן, היה גורם בעל עוצמה לא מבוטלת שבאה לידי ביטוי בתהליכי הקמת המעברה באצבע הגליל, מעברה שהפכה תוך זמן קצר לאחת הגדולות בצפון הארץ, על אף ריחוקה ממרכזה. לפנינו מיקרוקוסמוס של מפגש בין ותיקים לעולים, בין אשכנזים למזרחיים,⁷ בין קבוצות שראו בעצמן אוונגרד של תנועת העבודה הציונית לבין מהגרים, שגורלם סימל את העלייה הגדולה-ההמונית.

פולמוס טעון על מקומם של קיבוצי הגליל העליון בתהליך צמיחת היישוב העירוני החדש בעמק החולה התנהל לאורך השנים, ואף ששכך לפרקים היה לאחד מסמלי המטען השלילי בין הקיבוץ למעברה. יחסי קרית שמונה והקיבוצים הופיעו בשיח הציבורי כדוגמה לכעס ולתסכול של עיירות הפיתוח על מה שנתפשו כעוולות שנלוו לפרויקט קליטת המזרחיים. מאידך גיסא, ביטאו חברי הקיבוצים תחושת עוול היסטורי של אי הכרה בהתגייסותם המופתית לתמיכה בהקמת עיירות הפיתוח ולביסוסן. החל בשנות ה-80 הפכו יחסי הגומלין של קרית שמונה וקיבוצי הגליל העליון לאחד מסמלי הפוליטיזציה של המשקעים ההיסטוריים בין הקבוצות. במערכת הבחירות לכנסת העשירית, בקיץ 1981, המתח הגיע לשיא. ראש הממשלה, מנחם בגין, האשים בנאומיו את תנועת העבודה בגישה מפלה

4 על הסוגיה העדתית במחקר ראו סקירתו המקיפה וניתוחו הבהיר של ירון צור, 'ההיסטוריוגרפיה הישראלית והבעיה העדתית', פעמים 94-95 (2003), עמ' 56-7. על היחסים בין העולים והנקלטים בחברה הישראלית הצעירה, ראו לדוגמה: אורית רוזין, חובת האהבה הקשה: יחיד וקולקטיב בישראל בשנות החמישים, תל אביב 2008.

5 ראו לדוגמה: סילביה ביז'ארי, שילוב, שיתוף או ניכור אזורי, יד טבנקין – היחידה למחקר עכשווי, אפעל 1988. Aziza Khazoom, 'Did the Israeli State Engineer Segregation? On the Placement of Jewish Immigrants in Development Towns in the 1950s', *Social Forces* 84, 1 (September 2005), 117-136.

6 למועצה האזורית הגליל העליון השתייכו, עם הקמתה ב-1950, שלושה מושבים (בית-הלל, שאר יישוב ורמות נפתלי) אולם השפעתם הייתה שולית לעומת זו של הקיבוצים.

7 במעברת קרית שמונה ובמעברות ברחבי הארץ בכלל היו, בשלבים מסוימים, מיעוט לא מבוטל של יוצאי מזרח אירופה (בעיקר רומניה, הונגריה ופולין). מרבית תושבי המעברות היו מזרחים שהתקשו יותר מיוצאי מזרח אירופה, לצאת מהמעברה למקומות יישוב אחרים.

ומתנשאת כלפי המזרחיים. בעקבות כתבת טלוויזיה בה רואיין חבר קיבוץ מגרה בכריכת השחייה, תיאר בגין את הקיבוצניקים כמיליונרים המשתכשכים ב"כריכות השחייה שלהם".⁸ המתח הרב, הפוליטי-עדתי-זהותי שאפיין את מערכת הבחירות הזו, הצטרף לרגשות הטעונים בגליל העליון מזה עשרות שנים. בעיתונות המקומית בקרית שמונה פורסם כרוז ובו קריקטורה המציגה את קיבוצי הגליל העליון כזאבים צמאי דם שעטים על העיירה.⁹ בעקבות הפרשה, נערכו מספר ניסיונות פיוס אך חותמם היה מצומצם.

במרכז המאמר יעמדו יחסי הגומלין בין קיבוצי הגליל העליון ומעברת קרית שמונה בשנות המדינה הראשונות. אתמקד בבחינת ההתרחשויות בין אביב 1948, הקמת מדינת ישראל ויציאת תושבי חלסה הערבים מבתיהם, לאביב 1953, מועד הפיכת קרית שמונה לרשות מקומית עצמאית, המנותקת רשמית מהמועצה האזורית הגליל העליון.¹⁰ בשנים פורמטיביות אלה התרכזו הדילמות, הלבטים והתקבלו ההכרעות המרכזיות ביחס לגורל היישוב היהודי החדש בחלסה שהפך למעברת קרית שמונה. המקורות המצויים בתשתית המחקר נאספו בעיקר בארכיונים הקטנים אך העשירים של קיבוצי הגליל העליון ומקצתם בארכיונים המרכזיים בישראל. תרבות השיח והתיעוד של הקיבוצים הותירה מסמכים רבים ובעלי ערך, כדוגמת עלוני הקיבוצים, מכתבים ופרוטוקולים של אסיפות חברים. אלה מאופיינים בגילוי לב וחושפים דעות, תפישות ותחושות של תושבי הקיבוצים בשנים הנדונות. הפער בין כמות המקורות ואיכותם ביחס לקיבוצי הגליל העליון לבין אלה שכמעט ולא נותרו מקרב תושבי המעברה, מהווה חיסרון מתודולוגי מרכזי.¹¹

בארכיון העיר קרית שמונה אין כמעט מסמכים משנותיה הראשונות. עשרות ראיונות בעל פה שנערכו בשנים האחרונות הם בעלי חשיבות רבה על רקע היעדר המסמכים הראשוניים, אולם היכולת ללמוד מהם על הנושא הטעון, 60 שנה לאחר ההתרחשות, היא מוגבלת.¹² מבלי להתעלם מההטיה הקיימת גם בארכיונים,

8 אניטה שפירא, 'הקיבוץ והמדינה', עיונים בתקומת ישראל 20 (תשע), עמ' 204-205.

9 שלמה סבירסקי, לא נחשלים אלא מנוחשלים, ברירות הוצאה לאור 1981, עמ' 104-119.

10 בשלב זה התגוררו ב-26 היישובים שיוצגו על ידי 'זעד הגוש' כ-7,000 תושבים. ב-1955 גדל מספרם ל-11,596 (בשלושים יישובים): י. זילברשייד (עורך), חמש שנים לקיום המועצה האזורית הגליל העליון (פעולות וסיכומים), הוצאת המועצה האזורית הגליל העליון, יוני 1955, עמ' 16-17.

11 דור זה שעלה ארצה מארצות האסלאם, הותיר מעט מאוד מסמכים, תעודות בנות הזמן, יומנים, מקורות אישיים. המאמץ היומיומי בתהליך ההגירה של בעלי משפחות לארץ ואופי היחס אל ההיסטוריה ואל כתיבתה בקהילות המוצא נמצאים ככל הנראה ביסוד המציאות הזו, כמו גם אי ידיעת השפה העברית והיכרות מצומצמת עם התרבות הדמוקרטית. נראה כי העולים מתימן היו יוצאי דופן בעניין זה ולכן קולם נשמר יותר בארכיונים ובמחקר.

12 הראיונות נערכו במסגרת מיזם 'הסיפור שלנו' לחידוש המוזיאון המקומי בקרית שמונה. זו הזדמנות להודות לקבוצות הלימוד שהיו שותפות לחיפוש החומרים ולחשיבה על הסוגיות

מהשפעת הרקע החברתי-פוליטי על תהליך התייעוד ושימור המסמכים, בלטו עלוני הקיבוצים והפרוטוקולים של הדיונים הפנימיים כמקורות המשמרים באופן פתוח ובלתי מפוקח את רוח התקופה. הפער במקורות יביא להתמקדות בנקודת המבט של קיבוצי הגליל העליון על המעברה, לה יתלווה ניסיון לחלץ מהם את נקודת מבטם של תושבי קרית שמונה. בחלקו הראשון של המאמר אציג את מרכזיות קיבוצי הגליל העליון בהכרעות שהתקבלו ביחס להקמת קרית שמונה, בהמשך את המפגש הבלתי אמצעי בין הקולטים לנלקטים. התמונה רבת הפנים שעולה מהמקורות ביחס לשני הנושאים האלה, תוביל להצבעה בחלקו האחרון של המאמר על הממד הכלכלי-חברתי כמרכזי להבנת השסע החריף שהתפתח ברבות הימים באזור.

חרף כל ייחודיותה, ההתרחשות בעמק החולה בשנות המדינה הראשונות לא התחוללה כמובן, בחלל ריק. יש להבינה בתוך ההקשר הרחב של הדילמות שניצבו בפני התנועה הקיבוצית במעבר מיישוב למדינה והתהליכים שהתחוללו בתוכה ובינה לבין המדינה הצעירה והנהגתה. התנועה הקיבוצית נתפשה שנים ארוכות כחוד החנית של התנועה הציונית, היישוב היהודי ותנועת העבודה. היא הייתה בעיני המנהיגות הציונית ובעיני עצמה ל'אליטה משרתת' הפועלת בשדות שונים: יישוב מרחבי הארץ, פיתוח החקלאות, הקצאת שליחים והצמחת מנהיגות אזרחית וצבאית.¹³ רבים מחבריה עייפו, עם הקמת המדינה, משנות ההתגייסות הארוכות לטובת משימות הדור. לימי הקטנות הצטרף גם הקרע המעמיק עם הנהגת המדינה ורוד בן גוריון, שחלק על מנהיגי התנועות הקיבוציות הגדולות בסוגיות יסודיות שליוו את תהליך יצירת הממלכתיות הישראלית. הקיבוץ המאוחד והקיבוץ הארצי נותרו באופוזיציה במסגרת מפ"ם, פגועות וכעוסות על פירוק הפלמ"ח. לאלה נוספה הטלטה העזה סביב שאלת האוריינטציה המדינית של ישראל במהלך 'המלחמה הקרה'.¹⁴

דוד בן גוריון התייצב בראש המתריעים על מה שראה כאובדן ייעודו החברתי של הקיבוץ. ראש הממשלה ראה סכנה ממשית במחיצה ההולכת ונוצרת בין האוכלוסייה הוותיקה למאות אלפי העולים בפניהם פתח את שערי המדינה. הוא קיווה

השונות: הסטודנטים במכללה האקדמית תל חי ותכנית 'אקדמיה בכיכר' של המכללה בהובלת ד"ר איילת שביט ויעל סילבר. במסגרת התכנית וכחלק מתהליך חידוש המוזיאון המקומי בקרית שמונה העברתי את הקורס 'כותבים את ההיסטוריה של קרית שמונה' בו השתתפו עשרות רבות של תושבים מהעיר ומקיבוצי האזור.

13 שפירא, 'הקיבוץ והמדינה', עמ' 193-207. דבורה הכהן, "הקרע על העם היהודי": התנדבותם של בני מושבים וקיבוצים בקליטת עולים בשנים הראשונות למדינה, עיונים בתקומת ישראל, 8 (1998), עמ' 266-297.

14 אביבה חלמיש, מאיר יערי, האדמו"ר ממרחביה, שנות המדינה, תל אביב 2013, עמ' 109-111. ישי גבע, 'מורשת ההתיישבות העובדת במבחן המדינה', עיונים בתקומת ישראל, 5 (תשנ"ה), עמ' 268-281 אלי צור, "החלה יציאת מצרים - ומה עשו חלוצינו? הקיבוץ במבחן העלייה ההמונית", עיונים בתקומת ישראל, 9 (2000), עמ' 316-337.

שהתנועה הקיבוצית תהווה כלי מרכזי בחתירה כנגד תהליכים אלה. אולם בשעה שכן גוריון היה טרוד בהתאמת החזון האישי והלאומי שלו למציאות המשתנה של ישראל לאחר מלחמת העצמאות, נדמה שהקיבוץ נמצא, במידה מסוימת, בתהליכי הסתגרות. על רקע זה מתח בן גוריון ביקורת על מה שראה כחלוציות מתבדלת של הקיבוצים, וקרא להם לאמץ דגם חדש של חלוציות משתלבת: "לא ייתכן שחומות סין שהוקמו סביב הצורות והגוונים השונים של התיישבותנו לא יובקעו עכשיו על ידי העלייה החדשה"¹⁵. כעת, חייבים המשקים, לראות עצמם כמשרתי העם היהודי בכך שהם 'משמשי העלייה' המבינים כי "כל מה שקיים בארץ נועד לעלייה ולעם היהודי ולא להיפך". העולים שעלו לאחר הקמת המדינה, ובתוכם המזרחיים, היו רחוקים מאתוס תנועות הנוער הציוניות-סוציאליסטיות והסיכוי לקלוט רבים מהם בתנועה הקיבוצית זעום. ראש הממשלה סירב להשלים עם העניין שגילו הקיבוצים רק באלה שנקלטו בהם ולא באלה שהתרכזו בערים ובמעברות.

נאום בוש ונכלם (ינואר 1950) הפך לסמל העימות בין ראש הממשלה לתנועה הקיבוצית. בן גוריון דיבר על 'החלוצים שעשו גדולות במשקיהם ובקיבוציהם' אך לא עשו מספיק 'בשביל העלייה העממית הגדולה'¹⁶. הנאום שיקף את היעדר הבשורה של התנועות הקיבוציות לעולה הממוצע שלא חונך בתנועת הנוער החלוצית. ואכן, מול עלייה המונית שנהרה למדינה והכפילה את מספר היהודים בארץ בתוך פחות מארבע שנים, סבל הקיבוץ מירידה בשיעורו בכלל האוכלוסייה עקב עזיבת חברים וקבלה מועטה יחסית של חברים חדשים. התוצאות הדלות והמאוכזבות של הקיבוצים בימי העלייה הגדולה בוטאו על ידי יצחק טבנקין כשכתב "גשם סביב ובכרמנו בצורת"¹⁷. אלא שמנהיג הקיבוץ המאוחד דבק בהתבוננות בקיבוץ פנימה בשעה שכן גוריון ביקש להרחיב את נקודת המבט אל פועלה של התנועה הקיבוצית בחברה הישראלית הגדלה. האתוס החלוצי שעמד בבסיס התנועות הקיבוציות כלל רכיבים אליטיסטיים מודגשים, שהאפילו על הרכיבים השוויוניים בו.¹⁸ החלוציות הציונית-סוציאליסטית נתפשה כאוונגרד נפרד ומתבדל הפועל בשם החברה והאומה, כמסדר עלית אליו משתייכים מעטי סגולה, אך לא כחלק ממעמד הפועלים העממי.

15 פרוטוקול נאום במועצת מפא"י, 12 בינואר 1949, בתוך: בן גוריון, חזון ודרך, כרך א', הוצאת מפא"י 1951, עמ' 19.

16 דברי הכנסת, III ישיבה ק"ו, 26.1.1950, עמ' 536.

17 מצוטט אצל אבנר הורוביץ "גשם סביב ובכרמנו בצורת" – טבנקין והעלייה ההמונית, שורשים י (תשנז), עמ' 59-64.

18 דני גוטוויין, 'על הסתירה בין האתוס החלוצי לאידאולוגיה הסוציאליסטית בתנועת העבודה הישראלית: דוד בן-גוריון ויצחק בן-אהרן 1948-1967', עיניים בתקומת ישראל, כרך 20 (2010), עמ' 208-248.

קיבוצי הגליל העליון – מרכז בפריפריה

עד מאי 1939 התקיימו בצפון עמק החולה שני יישובים יהודיים בלבד: מטולה (1896) וכפר גלעדי (1916).¹⁹ רק בעשור האחרון של המנדט הבריטי התגבשו קיבוצי הגליל העליון כגוש התיישבותי. החל ממאי 1939 ועד הקמת מדינת ישראל הוקמו 13 יישובים, עשרה מהם קיבוצים. יישובים צעירים אלה הפכו לגוש התיישבותי מרשים, מאורגן ומבוסס. מה היה סוד עוצמתם של היישובים האלה? מרביתם הוקמו על ידי יוצאי תנועות הנוער הציוניות באירופה, חדורי אתוס חלוצי ובעלי ניסיון מוצלח בחיי שיתוף, במחנות הזמניים בהם שהו הגרעינים שנים אחדות בטרם קיבלו אישור להתיישב בעמק החולה. עצם הבחירה בגרעיני הכשרה אלה להתיישבות בספר הצפוני, העידה על חוסנם של הגרעינים המיישבים, על בשלותם ועל הערכת המוסדות המיישבים כי יוכלו להתבסס באזור המרוחק והמאתגר. המרחק הרב של היישובים ממרכז הארץ וממרכזי הפעילות היישובית חייב את הקיבוצים הצעירים להתארגן בעילות ולדאוג לתשתיות ולשירותים בלתי תלויים במוסדות הכלל ארציים. 'ועד הגוש' שהוקם באישור הבריטים הפגין מנהיגות וכושר ארגון וקידם את הטיפול בסוגיות ביטחוניות, כלכליות וחברתיות. תחומים אלה נוהלו באזורים אחרים על ידי מוסדות לאומיים אולם הריחוק הגיאוגרפי הפך את ועד הגוש בגליל העליון לזרוע צפונית, בעלת אוטונומיה רבה יחסית.²⁰

לצד עוצמתם הארגונית והשירותים החזקים שהקימו, הייתה התודעה החלוצית המפותחת משאב יקר. היא סייעה למתיישבים החדשים באזור המרוחק אליו התייחסו כספר, אליו נקשרת זיקה פנימית עמוקה של שליחות ולא כפריפריה חסרת חשיבות או זנוחה. עלייתם לעמק החולה נתפשה בתודעתם כמעשה חלוצי בעקבות ציווי הדור. קריאה במגילות היסוד של קיבוצים אלה ובספרי הזיכרונות של מקימיהם דומה לסיור במרחבי האתוס והמיתוס הציוני. המייסדים של קיבוצי הגליל העליון חיו בפינת הארץ אך לא חשו נידחים אלא כמי שניצבים במרכז ההווה הלאומית. הם עקבו בעניין אחר המתרחש בעולם הגדול, בארץ כולה ובתנועת העבודה על שלוחותיה. הקמה של כל אחד מהיישובים הייתה גרושת ריטואלים: מגילת יסוד, טקסי הקמה, התייחסות של העיתונות התנועתית והארצית, השתתפות של מנהיגים, סופרים, הוקרה ציבורית על פריצת הדרך. 'מצודות אוסישקין' שהוקמו החל במאי 1939 נתפשו כחיל החלוץ של ההתיישבות הציונית.²¹ מייסדי דן הגדירו

19 כפר גלעדי עלה על הקרקע ב-1916. ב-1950 התגוררו בו למעלה מ-800 תושבים. השתייך לאחר הפילוג בתנועה הקיבוצית (1951) לאיחוד הקבוצות והקיבוצים. איילת השחר הוקמה ב-1916 אך היא נמצאה דרומית לאגם החולה. הנתונים מבוססים על זאב צור, הקיבוץ המאוחד ביישובה של הארץ, כרך שלישי 1949-1960, אפעל 1984, עמ' 41.

20 נועה ציון, המפעל ההתיישבותי בצפון עמק החולה 1934-1947, חיבור לשם קבלת דוקטורט, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2006, עמ' 251-268.

21 קבוצת יישובים זו נקראה על שם הקרן הקיימת לישראל. עוד בחייו הייתה אמורה לכלול

במגילת היסוד את מטרותם: "למען סול מסילה לעם, למען הקם חברה בלי ניצול ומנוצל" ונשבעו, על רקע החרמון, פלגי המים ופסל האריה השואג "כי לעולם לא נעזוב, לעולם לא ניטוש את נחלתו זאת". מקימי קיבוץ דפנה סיכמו את שנת ההתיישבות הראשונה שלהם "בנים צעירים, חולמים ולוחמים [...] היינו לאנשים גדולים, לחברה יותר מושלמת [...] כאילו כאן נברא האדם החבר מחדש ונגלו לעיני כל תכונותיו הטובות של האדם".²²

תחושת החוללות העצמית נבעה מהמשמעות שיצקו לתוך חייהם, מחוויית השליחות כקבוצת אוונגרד הזוכה להוקרה על חלוציותה. האתוס של 'יהודי חדש' אקטיבי, אמיץ ועובד יצר מוטיבציה גבוהה ונכונות לחיי מחסור, בהם הקשיים נתפשו כאתגרים וכמבחנים עליהם יש לגבור בתהליך החישול האישי והקבוצתי. ההון הסימבולי של מפריחי השממות ומייבשי הביצות, הבאים לרשת את עמק החולה עבור העם היהודי הצטרף להכרה בכך, שחברי הקיבוצים בגליל העליון נוטלים חלק בתהליך יצירת התרבות החילונית החדשה שתחליף את התרבות הגלותית.

עם הקמת מדינת ישראל הספיקה אוכלוסיית קיבוצי הגליל העליון לרשום פרק חלוצי מרשים בספר הצפוני והמאתגר של ארץ ישראל. עם זאת, נדמה, כי רבים מחבריהם חשו מותשים משנות ההגשמה הארוכות בתנאים הקשים והקורבן הרב שנדרש מהם בעת ההתיישבות ובמהלך מלחמת העצמאות. בקרב רבים מחברי הקיבוצים גברה הציפייה לנורמליות, לחיי שגרה ולהתפנות לעשייה לביתם-משקיהם.

המציאות הדמוגרפית בעמק החולה השתנתה באופן דרמטי ב-1948 וההשלכות על הקיבוצים הצעירים היו רבות משמעות. ימים ספורים לפני ההכרזה על הקמת המדינה ובעקבות נפילת צפת הערבית התרוקן עמק החולה מתושביו הערבים. עזיבת כ-13,000 ערבים ובעיקר מניעת חזרתם לכפריהם על ידי השלטון הישראלי והכוחות המקומיים במשקים, שינתה מן היסוד את מצבם של קיבוצי הגליל העליון.²³ אוכלוסיית המיעוט היהודי באזור הפכה באחת לכלל תושביו. התפנית הדמוגרפית הפתיעה את המתישבים היהודים. כבר בשבועות הראשונים לאחר יציאת הערבים מהעמק החלו תושבי הקיבוצים לעבד את אדמותיהם. כך לדוגמה מתאר דוד זית מלהבות הבשן את קיץ 1948 בהם 'ירש' הקיבוץ את יכולי שדות הערבים. אסמי הקיבוץ נמלאו ביבולים 'שאף לא חלמנו עליהם, בעת שזרענו

שישה יישובים שייצגו את תנועות ההתיישבות השונות.

22 צבי ס', 'ליום השנה לעלייתנו על הקרקע', עלי דפנה 19, 31 במאי 1940. מובא אצל ציון, המפעל ההתיישבותי, עמ' 197. הקיבוצים דפנה ודן עלו על הקרקע ב-1939. ב-1950 התגוררו בדפנה כמעט 600 תושבים. השתייך לאחר הפילוג לקיבוצי המאוחד. עוזבי הקיבוץ התיישבו בכפר גלעדי. קיבוץ דן השתייך לקיבוץ הארצי.

23 להרחבה: מוסטפא עבאסי ואמיר גולדשטיין, 'גשר צר מעל ביצות החולה: כמאל חסיין בצבת המאבק הלאומי', ישראל 24 (2016), עמ' 241-267.

בסתיו את השדות המעטים שלנו".²⁴ בתקופת דמדומים זו זכו היישובים בגליל העליון באדמות להן שיוועו שנים ארוכות בתקופת המחסור בקרקע ובשדות של ימי המנדט. תוך זמן קצר הפך הקציר הספונטני להקצאה זמנית לאחר מכן תמידית של האדמות לקיבוצים השונים. במסגרת החלטת ממשלת ישראל להעביר לקרן הקיימת לישראל מיליון דונם ראשונים של אדמות הערבים, עברו מרבית אדמות עמק החולה בשלהי 1948 ובראשית 1949, לידי הקיבוצים, ובהם קיבוצי ההר שעד אז סבלו ממחסור קריטי בקרקעות.²⁵ בין האדמות שחולקו היו גם אדמות תושבי הכפר חלסה, מרכז ההתיישבות הערבית בעמק, שהסתכמו, על פי רישומי הבריטים, ב־11,300 דונם (כמחציתם אדמות חקלאיות). הדומיננטיות של ועד הגוש שהשכיל להוביל בגליל העליון את היישובים החקלאיים השיתופיים, לפתח מסגרת ארגונית מודרנית ואפקטיבית, להתגבר על חילוקי הדעות האידיאולוגיים בין התנועות הקיבוציות, מקסמה את יכולתם של הקיבוצים ליהנות מחלוקת המשאבים במציאות הבתר מלחמתית של 1948-1949. על רקע תהליכי קבלת ההחלטות שהתאפיינו, עם הקמת המדינה, בחוסר מיסוד וסדר, השכיל ועד הגוש לזכות בהשפעה מכרעת על עיצוב המרחב בצפון הארץ.

ההחלטה על הקמת יישוב יהודי בחלסה והדיון האזורי על אופיו

ההחלטה להקים יישוב יהודי בכפר חלסה התקבלה, כחלק ממדיניות ממשלתה הראשונה של ישראל ועל בסיס המלצות אגף התכנון הממשלתי. אולם המציאות בעמק החולה חייבה תמיכה של ועד גוש הגליל העליון במהלך זה. ההתנגדות של קיבוצי האזור הייתה עלולה לטרפד את המהלך או, למצער, להקשות על יישומו.²⁶ לכן, במקביל לתהליכי התכנון בשלטון המרכזי, התפתח דיון מקומי בקרב קיבוצי הגליל העליון בשאלת עתידה של חלסה. עד מהרה הכירו ראשי ועד הגוש בכך שאוכלוסייה ממרכז הארץ או עולים חדשים בעלי יכולת בחירה לא צפויים להגיע להתיישב באזור, וכי רק מעטים מבקשים להצטרף לקיבוצים הצפוניים. שמואל (מילק) שרייבר, ממובילי הגרעין שייסד את קיבוץ דן, מונה על ידי אהרון ציזלינג, שר החקלאות בממשלה הזמנית, כראש המדור לפיתוח החולה. בעל המשמר דווח בתחילת אפריל 1949 על תסכולו מחוסר העניין של העולים החדשים בגליל העליון כיעד להתיישבות: "קרוב לאלף עולים נכנסים מדי יום ארצה, ואף לא אחוז

24 דוד זית, זכרונות, הוצאת המשפחה. להבות הבשן עלה על הקרקע ב־1945 והשתייך לקיבוץ הארצי.

25 ארנון גולן, שינוי מרחבי תוצאות מלחמה: השטחים הערביים לשעבר במדינת ישראל 1948-1950, יד בן צבי, ירושלים 2001, עמ' 223-232.

26 חוסר תיאום שכזה התקיים בשער הנגב והקמת מעברת 'גבים־דורות': ראו אהרון כהן, התהוותן של ערי הפיתוח: שדרות, נתיבות ואופקים: 1951-1965, עבודת דוקטורט, אוניברסיטת בן גוריון 2006, עמ' 76-78.

אחד לאלף מהם אינו בא להתיישב בגליל העליון [...] כולם רוצים בתל אביב, או לכל הפחות – בחיפה [...] הגליל אינו מושך אותם".²⁷

שתי תעודות מאביב 1949 משקפות את דרישת קיבוצי הגליל העליון ל'ידיים עובדות'. נציגי ועד הגוש נפגשו עם דוד בן גוריון. במפגש, ששיקף את קשריהם של ראשי היישובים המרוחקים עם צמרת השלטון, שטחו נציגי הקיבוצים הצפוניים בפניו את צורכיהם לקראת הסדר שביתת הנשק המתגבש עם סוריה. הם הביעו תמיכתם בהקמת שני מחנות עובדים, בחלסה וכראש פינה, בהם יתגוררו בשלב ראשון 100 עולים שייקלטו לעבוד בקיבוצי האזור.²⁸ במקביל נפגשה מזכירות ועד הגוש עם זאב צור, איש המרכז החקלאי, ודנו על האפשרות ליישב את חלסה בעולים חדשים. הם דרשו שהעולים יועדו לפעולות פיתוח "שאנו מטפלים בביצוען זה זמן רב ואחד העיכובים הרציניים הוא חוסר ידיים עובדות".²⁹ במקביל הוזעק נחום הורביץ, מוותיקי כפר גלעדי, לתל אביב ונדרש לסייע להכין את הקרקע להתיישבות עולים מתימן בבתי חלסה הריקים.³⁰ הורביץ הגיע לכפר, בדק את בתי האבן המתאימים למגורים והיה איש הקשר עם המוסדות המיישבים לקראת הגעת ראשוני העולים למקום. ללחץ מלמטה של ועד הגוש ליישב את חלסה נוסף הלחץ הדמוגרפי מלמעלה למצוא פתרונות יישוב לגל העלייה הגובר לארץ.

ב־18 ביולי 1949 הגיעו 14 המשפחות הראשונות מקרב עולי תימן לחלסה ולאחר חודש הצטרפה קבוצה דומה של משפחות.³¹

עיתון דבר שיתף את את קוראיו בתהליך הקמת היישוב החדש שנקרא תחילה 'קרית יוסף', על שמו של יוסף טרומפלדור. הדיווח הכתיר את העיירה המתוכננת בתואר 'עיר גנים', ברוח המודל התכנוני שיובא מאירופה וקבע 'עתיד מזהיר נשקף לה!'. כפר גלעדי, הקיבוץ הוותיק בצפון עמק החולה והקרוב ביותר לחלסה סיפק לחם וחלב לעשרות משפחות עולי תימן, שהתיישבו בה במשך שלושת החודשים הראשונים.³² בספטמבר 1949 נשלח חבר קיבוץ כפר גלעדי אליעזר קרול, איש השומר, לנהל את 'קרית יוסף'.

בין קיץ לחורף 1949 המשיכו הגופים השלטוניים החדשים השונים לקדם את הצעדים הנדרשים לקבלת אדמות הכפר חלסה מהאפוטרופוס לנכסי נפקדים, לתכנון מפורט של השטח ולמסירה אפשרית של 250 יחידות דיור ראשונות ל'סולל בונה'.

27 יוסף ימבור, 'גר הצדק הארכיאולוג בשאר ישוב', על המשמר, 5 באפריל 1949.

28 יב"ג, אב"ג, 16 במאי 1949.

29 'קליטת עולים בגליל העליון', אינפורמציה מעבודת המזכירות בחל מים 3.4.1949 ומהאסיפה הכללית שהתקיימה ב־20.5.49, ועד הגוש למשקי הגליל העליון, 24 במאי 1949, ארכיון המועצה האזורית הגליל העליון.

30 יומן נחום הורביץ 26 במאי 1949, 31 במאי, 6 ביוני, 7 ביוני, 21 ביוני, ארכיון בית השומר.

31 אריה ליברמן, 'שנים ראשונות בקרית שמונה', בתוך: מרדכי נאור (עורך), אצבע הגליל 1900-1967, ירושלים 1991, עמ' 192.

32 עדות ס. זעירה, ארכיון כפר גלעדי.

לבנייה ב'קרית יוסף'.³³ בשלב זה גובשה התכנית הארצית של אגף התכנון שביקשה להשלים את המדרג היישובי המקוטב. במסגרתה נועדה לקום עיירת שדה בת 10,000 תושבים, הצפונית בין עיירות השדה המתוכננות במדינה הצעירה. אולם בפועל, בשלב זה היישוב היה עדיין כפר חקלאי למחצה בו התגוררו פחות מ-200 תושבים.

הידיעות על המהלכים להפיכת חלסה לעיירה הביאו לדיון סוער בישיבת נציגי הקיבוצים בוועד הגוש בשלהי 1949. בלב הדיון ניצבה השאלה עד כמה מוכנים המשקים הצפוניים לוותר על ההומוגניות שנוצרה באזור. המתנגדים להקמת מרכז עירוני היו בעיקר ותיקי המתיישבים. נחום הורביץ ואליעזר קרול, מוותיקי 'השומר', סברו שיש להקים בחלסה יישוב חקלאי שיתופי כיוון שיישוב בעל אופי עירוני יקלקל את האופי הייחודי של ההתיישבות החקלאית באזור.

בדיון הפנימי בוועד הגוש הועלה החשש שמרכז עירוני 'כול להתפתח ב'כיוון לא רצוי', אנשים עלולים ליהפך ל"אנשי אוויר" ויתחילו לחפש קשרים מעבר לגבול. עמדה זו נתמכה על ידי אברהם הרצפלד שעמד בראש 'המרכז החקלאי' שהודאג מהחדרת אוכלוסייה שאיננה בשר מבשרה האידיאולוגי של התנועה הקיבוצית.³⁴ הלל לנדסמן, יו"ר 'ועד הגוש' מקיבוץ איילת השחר הוותיק, שמע על תכנית לפיתוח בתי קפה בחלסה והזדעק מתוך חשש, שאלה ימשכו אליהם בני נוער מהקיבוצים ויציאו אותם לתרבות עירונית קלוקלת. הוא הזהיר כי אם המגמה להקים עיירה בלב האזור הקיבוצי תימשך, הוא יפנה ישירות לבן גוריון וידרוש את התערבותו.³⁵ הדרישה להקים בחלסה יישוב חקלאי קטן ביטאה את הממד המתבדל באתוס החלוצי של קיבוצי הגליל העליון. יישוב קטן נוסף בגליל העליון היה נוח לקיבוצי האזור, הבטיח שלא ייאלצו לוותר על הקרקעות בהן זכו ועל ההומוגניות הציונית-סוציאליסטית בצפון הארץ, אולם הייתה בו הפניית גב ברורה לצורך הלאומי ליישב מאות אלפי עולים חדשים. עם זאת, הנטייה להומוגניות של הורביץ, קרול ולנדסמן, על אף מעמדם הרם בעמק החולה כאנשי דור המתיישבים הראשון באזור, לא נתקבלה על ידי רוב חברי ועד הגוש.

השיקול המרכזי שהביא לתמיכת מרבית הקיבוצים בגליל העליון בהקמת יישוב עירוני היה הצורך הדחוף ב"ידיים עובדות". מאירי-שרייבר הסביר: "הגשמת תכניות פיתוח גדולות, כגון ייבוש החולה, מפעלי השקיה, סלילת כבישים ואחזקתם, הכשרת

33 ראו לדוגמה: דב גבעון למדור למשקי עזר, 8 בינואר 1950. אריה שרון לדוד זסלבסקי, 6 במרץ 1950. ארכיון המדינה, ISA-Municipalities-MunicipalitiesUnion2-000fg77.

34 הסתייגות דומה של המועצות האזוריות מהקמת יישובים עירוניים בהם יתרכזו העולים החדשים הושמעה גם בעמק בית שאן, בעמק הירדן ובשער הנגב. כהן, התהוותן של ערי הפיתוח, עמ' 78-80. ארנון גולן, 'בין שתי ערים – אשקלון ובית שאן: התהוותן מחדש כערים ישראליות בעשור הראשון לקיום המדינה', בתוך צבי צמרת, אביבה חלמיש ואסתר מאיר-גליצנשטיין (עורכים), עיירות הפיתוח, יד בן צבי תשס"ט, עמ' 81-84.

35 דוב רוזן, מיומנו של עובד מדינה תש"ח-תשכ"ח, מהדורת משרד הפנים, תשמ"ח-1988, עמ' 20.

אלפי דונמים קרקע. ייעור שטחים נרחבים בהר ובנייה מוגברת – כל אלה מחייבים ריכוז עובדים רבים באזור.³⁶ נתן כהן, מראשי הוועד, איש כפר בלום, ביטא אף הוא תמיכה נחרצת בעמדה זו מתוך אמונה כי מרכז עירוני בחלסה יעניק לקיבוצים באזור פועלים ושירותים נדרשים.³⁷ הרצון להקים מרכז עירוני היה ביטוי לנכונותם של מרבית חברי הקיבוצים בגליל העליון להיענות למשימה הלאומית של קליטת העלייה וחיזוק ההתיישבות בספר, וסירוב להתכנס פנימה ולוותר על תפקידו הלאומי והחברתי של הקיבוץ במעבר מיישוב למדינה. עם זאת, השיקול המרכזי בעד הקמת יישוב עירוני היה הצורך בעובדים לפעולות הפיתוח הצפויות בגליל העליון.³⁸

ממד אינטרסנטי נוסף בדיון בוטא על ידי חלק מהדוברים בוועד הגוש שהביעו את חששם מהקמת מרכז עירוני גדול עקב רצונם להבטיח את המשך השימוש החקלאי של משקי הגליל העליון באדמות החקלאיות שהפכו ל'רכוש נטוש'.³⁹ לדעתם, הקמת מרכז עירוני הייתה צריכה להתבסס על מסירת השטחים הלא חקלאיים של ערביי חלסה לעולים החדשים שיגיעו לעמק החולה. כך יובטח שהשטחים החקלאיים שעובדו על ידי הקיבוצים בשנת הדמדומים שחלפה מאז הקמת המדינה ויצאת הערבים מעמק החולה, לא יילקחו מידיהם.⁴⁰ כתוצאה מכך הוקמה 'קרית יוסף' תחילה על שטח של 970 דונם, פחות מעשירית מאדמות הכפר הערבי חלסה.⁴¹ החלטה זו הייתה בעלת השפעה ארוכת שנים על שטח השיפוט של קרית שמונה ועל יכולתה להתרחב.

מעורבות הקיבוצים בהקמת המעברה ובקבלת ההחלטות לגביה הייתה מכרעת. אך סמלי שההחלטה על תמיכת 'ועד הגוש' בהקמת מרכז עירוני בחלסה התקבלה לבסוף בסבב טלפוני בין הקיבוצים באזור. החל מינואר 1950 גיבש כל קיבוץ את עמדתו הסופית⁴² וכך ניתן היה לגייס הסכמה רחבה ולצמצם את עוצמת ההתנגדות של חלק מהקיבוצים. השמירה על לכידות גוש ההתיישבות בו נכללו נציגים של תנועות התיישבות שונות ומפלגות פוליטיות יריבות הייתה חיונית להמשך תהליך ביצור עוצמתו. להחלטה זו הייתה בעיקר משמעות סמלית כיוון שהתהליכים הארציים להפיכת 'קרית יוסף' לעיירה היו בעיצומם.

- 36 שמואל שרייבר, 'מרכז עירוני בעמק החולה', בגליל העליון, 1950, עמ' 39-41.
- 37 נתן כהן, 'פתוח חלסה', מכתב ועד הגוש למשקי הגליל העליון, המזכירות, למזכירות המשקים וועדי המושבים, 10 בינואר 1950, ארכיון כפר בלום. ראו גם דיווח על הדיון – 'פתוח חלסה', 'השבוע' – עלון קיבוץ השומר הצעיר "שמיר".
- 38 דבר קבע כי 'למעלה מאלפיים מתישבים ומעלה צפויים השנה' והוסיף כי אלה 'יוכלו למצוא עבודה ביישובי העמק המשוועים לידיים עובדות'. בן יצחק, שם.
- 39 למקרה מקביל ראו עמדת קיבוצי עמק בית שאן והדיון ביחס לעתיד העיירה הערבית ביסאן לאחר גירוש תושביה: גולן, שם.
- 40 נתן כהן, 'פתוח חלסה'.
- 41 ארנון גולן, שינוי מרחבי, עמ' 172-173.
- 42 'בגוש: בישיבת ועד הגוש – 15.10.50', ארכיון כפר גלעדי, 18 בינואר 1950.

בתחילת יוני 1950 הוענק ליישוב החדש שם חדש וסופי, 'קרית שמונה'. יוסף ויץ, יושב ראש הקרן הקיימת לישראל, הוא שהעלה את ההשגה ביחס לקריאת הכפר חלסה על שמו של יוסף טרומפלדור בשעה שלא רק הגיבור הגידם נהרג בידי אנשי הכפר, אלא מגינים נוספים בתל-חי.⁴³ אלף תושבי קרית יוסף/שמונה לא נטלו כל חלק בדיון על שם יישובם, אף לא באמצעות ועד היישוב. המועצה האזורית הגליל העליון היא שאישרה את הצעת ועדת השמות להחליף את השם, במכתב קצר המדגים את האופי הדו-ערכי של גישתה:

הננו להודיעכם שבישיבת המועצה מיום 25.6.1950 הוחלט לקבל את הצעתכם – קרית השמונה ליישוב חלסה. יחד עם זה הננו להעיר שהיישוב הנ"ל לא נכלל בשטח שיפוטנו. דנו בהצעתכם כשכנים וכמעוניינים בעתיד.⁴⁴

בעוד שהמשפט הראשון ביטא את התפקיד המכריע שמילאו קיבוצי הגליל העליון בתהליך הקמת היישוב העירוני החדש בעמק החולה, שיקף המשפט השני את הבידול המופגן שעתיד להתגלות כרכיב משמעותי שהתלווה לתפקיד הזה. המועצה האזורית היא שקבעה את השם 'קרית שמונה', היא שהגדירה את שטח השיפוט שלה והיא שגיבשה את אופיה. בה בעת, ביקשה הנהלת המועצה להבהיר באופן שאינו מתפרש לשתי פנים, כי קרית שמונה לא תהיה חלק מהמועצה האזורית המובילה את תהליכי העיצוב והפיתוח של עמק החולה. עמדה זו הבליעה גישה פטרונית: תחושת אחריות לגורל השותפים החדשים למלאכת יישוב הספר הגלילי, לצד הסתייגות מהאפשרות לשלב את תושביה כשוויים במערכת היישובית הוותיקה יותר. הדיווח בעלון כפר גלעדי הביא ניחוחות ראשונים של פטרנליזם כזה: "אוכלוסיית אזורנו קיבלה השנה גוון נוסף עם הקמתו של כפר העבודה בחלסה היא קרית השמונה. ידע נא כל בוגר וכל נער בתוכנו לתת שכם להפיכת קרית השמונה ליישוב תרבותי הראוי לשמו".⁴⁵ שאלת שילוב המעברה במרחב הקיבוצי עלתה תוך זמן קצר לדיון מחודש.

הכללה או התבדלות: הדיון על קבלת קרית שמונה למועצה האזורית הגליל העליון

במעבר מ'קרית יוסף' ל'קרית שמונה' הפך היישוב הקטן למעברה, זו גדלה בצורה דרמטית בין סתיו 1950 לשלהי 1951. המוסדות הלאומיים הפנו לצפון הרחוק עולים מרומניה, עיראק, הודו, פרס, הונגריה ובשלב זה רק מעטים מצפון אפריקה. אם

43 יוסף ויץ לאליעזר קרול, 10 בינואר 1950, אצ"מ, 18901 / kkl5.

44 הנהלת המועצה האזורית הגליל העליון לוועדת השמות שע"י הקרן הקיימת לישראל, 26 ביוני 1950, ארכיון המועצה האזורית הגליל העליון.

45 על הגבעה, 2.10.1950, ארכיון כפר גלעדי.

ביולי 1950 נמנו ביישוב כ-800 תושבים, הרי באוקטובר הוכפל מספרם ל-1,500, ביולי 1951 התגוררו במעברה קרוב ל-4,000 תושבים וכחודשים הבאים הוסיף היישוב לגדול. קרית שמונה הצעירה הפכה באחת ליישוב המאוכלס ביותר בגליל העליון ולאחת המעברות הגדולות בצפון הארץ. הרשויות הכלל ארציות המרוחקות התקשו להעניק מענה אפקטיבי לגידול המהיר והרב במספר התושבים והשירותים הציבוריים במעברה קרסו תחת הנטל. בשלב זה היה לקיבוצי הגליל העליון תפקיד מפתח בהקלת הקשיים היומיומיים במעברה הסמוכה להם. נתן כהן, מכפר בלום, סגן יושב ראש המועצה האזורית והגזבר שלה, היה המושך העיקרי בחוטים בענייני קרית שמונה מול הגורמים החיצוניים. כהן ניצל את קשריו במוסדות ההסתדרותיים והביא להקמת שלוחה של 'סולל בונה' בקרית שמונה לקראת סוף 1950, בה התקיימו קורסים מזורזים למקצועות הבנייה שהכשירו עשרות מהתושבים בשנים הבאות. אחד מחבריו תיאר אותו לימים "ראש העיר" הבלתי-מוכתר של קרית שמונה בשנים הראשונות.⁴⁶ נראה כי כהן הונע על ידי תחושת שליחות עזה, ניהן ככושר ארגון בולט וזכה בעמדת כוח והשפעה לא מבוטלת כתוצאה ממעמדו זה.

ב-19 בנובמבר 1950 התקיימה ישיבה חגיגית של מליאת המועצה האזורית בצריף השוודי שהיה משכנה החדש בקרית שמונה. הצריף הועבר למקום בהוראת לוי אשכול שלחץ על המועצה לקחת את המעברה תחת חסותה.⁴⁷ בטקס, ביטא הלל לנדסמן, יו"ר המועצה האזורית, את הציפייה לפיתוח האזור: "עמק החולה, על כל האושר הצפון בו, ואדמות ההר, מחכים לידיים עבריות עובדות".⁴⁸ נציגי המעברה הסמוכה שנועדה למלא את הציפיות האלה, הביאו את ברכתם ותבעו את הכללת יישובם בשטח שיפוטה של המועצה.⁴⁹

ציפיית תושבי קרית שמונה להשתלבות מלאה באזור הייתה השאלה המרכזית שהלכה והתחדדה לקראת סוף השנה הראשונה לקיומה. בגליל העליון היו בשלב זה ראש פינה, יסוד המעלה ומטולה (המושבות הוותיקות) רשויות מוניציפליות עצמאיות. כל שאר היישובים, קיבוצים ומושבים, השתייכו למועצה האזורית הגליל העליון.⁵⁰ תחילה ברור היה לראשי המועצה האזורית שמעברת חלסה תצורף מוניציפלית למועצה ותשתלב בה באופן מלא. זו הייתה הדרישה שהם הפנו למשרד הפנים. משרד זה שנשלט על ידי 'הפועל המזרחי' בראשות השר משה (לימים, חיים) שפירא, חשש מפני שליטה פוליטית מוחלטת של מפלגות הפועלים ביישוב

46 שמואל רובינשטיין, 'נתן כהן ז"ל – איש הגליל העליון', ארכיון כפר בלום.
 47 ישיבה חגיגית למועצה האזורית "הגליל העליון", דבר, 21 בנובמבר 1950. נתן כהן, 'בעשור הקריה', הגליל העליון 7, תשרי תש"ך.
 48 סכומי החלטות מיישבת מליאת המועצה מיום 19 בנובמבר 1950, העשירית למניין והראשונה במשרדנו בקרית שמונה. לוועדים המקומיים ביישובים, לחברי המועצה, קרית שמונה, כ"ז בכסלו תשי"א, 6 בדצמבר 1950.
 49 שם.
 50 רק בשנות ה-70 הוקמה מועצה אזורית עצמאית למושבי האזור ('מבואות חרמון').

החדש.⁵¹ אולם, כעבור מספר חודשים, לקראת סוף 1950, הגיעו גם במשרד הפנים למסקנה שאין כל גורם אחר שיכול לקחת אחריות מלאה על המעברה הצפונית, המרוחקת והגדלה במהירות.⁵² בשלב זה התפתח ויכוח במשקי הגליל העליון בשאלה האם לקבל את היישוב החדש והגדל לשורותיהם. הדיון הער שנמשך חודשים ארוכים הביא לידי ביטוי את שתי הגישות היסודיות והמנוגדות, שהתקיימו בקיבוצים ביחס ליחסי הגומלין הרצויים עם קרית שמונה.

בניגוד לנטייה לייחס לחברי הקיבוצים מגמת הסתגרות בשנות המדינה הראשונות, מרבית הקיבוצים ביטאו עמדה שחתרה לאינטגרציה מלאה ככל האפשר של קרית שמונה עם היישובים השיתופיים. הגישה היסודית של תומכי הכללת המעברה במועצה האזורית ביטאה תחושה של אחריות היסטורית כלפי הישראלים החדשים, שזה אך הגיעו לגבולה הצפוני של הארץ: "יישוב זה נמצא בתוכנו ועלינו לשאת באחריותו מכל הבחינות [...] עלינו להעמיס על עצמנו את העול הזה ולשאת בו".⁵³ המציאות החברתית החדשה בארץ תוארה על ידי חברים אלה במלוא חומרתה: "אנשי חלסה הובאו הנה [...] מי שכיוון אותם מחו"ל לא חשב עד הסוף מה יהיה עם האנשים האלה". מכאן נבעה המסקנה כי בפני התנועה הקיבוצית ניצב אתגר היסטורי ממשי המחייב אותה לרדת לעומקו וליטול אותו על שכמה. הכרה זו הופיעה בהקשרים שונים במסגרת הוויכוח על צירוף קרית שמונה למועצה. העלייה הגדולה בכלל והפיכת מעברת חלסה ליישוב קבוע וגדל הביאה לסיומה את תקופת 'הבדידות המפוארת' של 'קיבוץ לבדד ישכון'. הקיבוץ אינו יכול להוסיף ולהסתגר, מהלך שאפיין את שנות ההתיישבות בתקופת היישוב. כעת, כאשר מרחק קצר מהקיבוצים הצפוניים מתפתחת קרית שמונה, מקבלת השליחות של קיבוצי הספר משמעות חדשה: 'משהוקמו מעברות בשכונות הקיבוצים', נוצרה הזדמנות היסטורית – עלה הקיבוץ, באורח אובייקטיבי, לשלב גבוה יותר בפעילותו הפוליטית. כעת, המאבק הפוליטי איננו עוד עניינו של השליח בלבד (הנשלח למשימה מפלגתית מנותקת בעיר) אלא של הקיבוץ כולו: "תפקידנו ללכת אל העם ולהיצמד אליו".⁵⁴ משהתברר לגבי העולים החדשים כי הקיבוץ לא משך אותם, אין לחמוק מהדגם החדש של האחריות החברתית "המלחמה על דמות המעברה היא מלחמתנו, מלחמתו של הקיבוץ".⁵⁵

51 דבורה הכהן, 'התכנית ל'קליטה ישירה' של העלייה ההמונית בשנות החמישים ותוצאותיה', עיונים בתקומת ישראל 1 (1991), עמ' 375 דב רוזן (עורך), מעברות ויישובי עולים באספקלריא של משרד הפנים, ירושלים: משרד הפנים, תשמ"ה 1985, עמ' 174: מחנה אוהלים (ביקור עם נתן כהן ביום רביעי י"ג תמוז, 8 ביוני 1950).

52 דב רוזן לנתן כהן, 26 באוקטובר 1950, ארכיון איילת השחר.

53 'מישיבות המועצה', על הגבעה, 16 במרץ 1951.

54 אברהם ד(ול)ינסקי, 'הקיבוץ והמעברה', 'בבית' עלון קיבוץ השוה"צ עמיר (פנימי), מס' ה' (94) י"ג טבת תשי"א 11 בינואר 1952. קיבוץ עמיר עלה על הקרקע ב-1939 והשתייך לקיבוץ הארצי.

55 שם.

הקולות השונים שהשמיעו תומכי שילוב קרית שמונה במועצה האזורית עירכו אידיאלים וריאליזם, גישה הומנית ואמונה שהבידול אינו הוגן כלפי העולים החדשים, לצד ראייה בהירה של הנזק שיסב הבידול לאזור הצפוני. הם ביטאו מודעות עמוקה לסכנה של יצירת סביבה גלילית המשלכת בין היעדר אינטגרציה לפער מעמדי. אטה מירון מכפר סאלד הזהיר כי תושבי המעברה: "במציאות המשקית הם מנוצלים על ידי בעלי הקרקע של הסביבה, ז.א. הקיבוצים. לא תעזור שם שום הסברה מטעם הקיבוצים. אפשר לצפות לתהלוכת מחוסרי עבודה לפני הקיבוצים". הוא הציע להכניס את קרית שמונה כשותפה שווה למועצה האזורית ולהגביר את היסוד הקואופרטיבי ביישוב העירוני: כך, קבע, "נוכל למנוע שנאת 'הקולקים'".⁵⁶

חלק מהמסרים שהשמיעו תומכי השילוב ביטאו את הקו המכונה על ידי יוסף גורני 'פטרנליזם ערכי'.⁵⁷ הם היו חדורי תחושה עזה כי 'עלינו' (הקיבוצים) לכוון אותם (את העולים החדשים) ושהדרך הנכונה לעשות זאת היא אינטגרציה רבה ככל האפשר. מחייבי השילוב המלא חשו כי החלטה להותיר את היישוב העירוני החדש מחוץ לשותפות המוניציפלית של ההתיישבות הקיבוצית הוותיקה יותר, תיצור, ככל שיעבור הזמן, נתק מסוכן בין שתי החברות: "חלסה לא תישאר בחלל ריק. אם אנחנו לא נטפל בה יטפלו בה אחרים. ויישוב זה על אלפיו ואולי בעתיד גם רבבותיו יכול להיפך לכוח עוין לנו".⁵⁸ הבידול ישפיע לרעה על התהליכים הפנימיים ביישוב העירוני החדש ויזיק למרקם האזורי: "לא נוכל להשאירו פרוץ לרוחות מנשבות ולתת לאחרים לכוון את התפתחותו. הוא יושב בתוכנו ועלול להיות בעוכרנו אם לא נכונו ברוחנו".⁵⁹

האמונה בשילוב מעברת חלסה במרחב בתוכו ניטעה התבססה על הכנה עמוקה ורגישה. דובריה ראו כמזיקה את המציאות שתיווצר אם תושבי הקיבוצים יגיעו לקרית שמונה מבחוץ: אין גם להופיע כפילנתרופים ומכוונים מלמעלה. צריך לקרבם ולשתפם, להכלילם בתוך מסגרת יישובי העובדים באזור כשווים לנו. רק כך נוכל לקוות שיישוב זה יהיה שלנו ויעמוד אתנו בכל המבחנים".⁶⁰ באסיפת החברים של כפר סאלד הבהיר אחד החברים כי הוא 'מתנגד לגישה פילנתרופית' כיוון שקליטה אמיתית של העולים אין פירושה נדבנות אלא התחלקות בתקציב הממשלתי עימם: "אין עזרה בלי תקציב" – קבע. אחריות ולא הסתגרות היא דרך הפעולה הראויה של הקיבוצים לנוכח המציאות שתיאר: "עלינו לדאוג שהם יהיו

56 פרוטוקול האסיפה הכללית, כפר סאלד, 17 במרס 1951, ארכיון כפר סאלד.

57 יוסף גורני, 'כוחו וחולשתו של ה'פטרנליזם' הערכי: תדמית יהודי תימן בעיני מנהיגות העלייה השנייה', קתדרה 132, תמוז תשס"ג, עמ' 131-162.

58 שם.

59 'באסיפה', על הגבעה, 6 באפריל 1951.

60 'מישיבות המועצה', על הגבעה, 16 במרץ 1951.

אצלנו".⁶¹ התנגדות למהלך השילוב עלולה להביא לאובדן השפעתם על המעברה: "התפתחות המקום תלויה מהרשות אשר תהיה אחראית שם".⁶² לצד הבנה שתפקיד הקיבוץ כגורם ציוני-חלוצי בעת קליטת העלייה הגדולה הוא לשבור מסגרות נעשה שימוש גם בנימוקים תועלתניים: "במידה שנתמוך במעברה נשרת את עצמנו גם. ולהיפך נזיק לעצמו".⁶³ על רקע המאבק החריף שניטש בין מפא"י להפועל המזרחי ביחס לדרך קליטת העולים החדשים שרר חשש מובן מפני התערבות עתידית של משרד הפנים בקביעת מעמדה של קרית שמונה, באופן שיהיה מנוגד לתפישת קיבוצי האזור. מפלגתו של שר הפנים שפירא הייתה השותפה הבכירה והעיקרית בממשלת בן גוריון וכוחה הרב השתקף במשבר סביב חינוך ילדי העולים שהביא לנפילת הממשלה בימים ההם ממש. הפקרת העולים החדשים להשפעת המפלגות הדתיות ואולי בעתיד מפלגות הימין, תחטא לרצון לקרבם לציונות הסוציאליסטית ותרחק אותם להסתייגות עזה מפני הקיבוצים השכנים.

אולם העמדה המשלבת נחלת הרוב במשקים הצפוניים נשללה בתוקף על ידי חברים אחרים, לא מעטים. אלה סירבו להפוך אותה לשותפה מלאה ומשולבת במועצה האזורית ההומוגנית יחסית. המסתייגים חשו כי התנועה הקיבוצית זכתה בשליטה מכרעת על חבל ארץ גדול יחסית, שילוב המעברה בתוך המועצה האזורית יגרום לאובדן נכס יקר זה. השפעה לא פחותה הייתה לחשש מפני אובדן זהותה הייחודית של המועצה האזורית כתוצאה מהכנסת המרכז העירוני ההולך ומתפתח לשטח שיפוטה ולשורותיה.⁶⁴ בבסיס הקול המבדל עמדו הדאגה מפני צביונה העתידי של העיירה והתחושה שהפערים החברתיים, התרבותיים והרעיוניים בין המשקים ליישוב החדש אינם ניתנים לגישור: "אילו הייתה תקווה שזה יהיה יישוב חקלאי היינו צריכים להכניסם. אולם הכיוון הוא ליישוב עירוני. זה יהיה בניגוד גמור לכל מהלך חיינו".⁶⁵ שוב הוזכרה האפשרות שיקומו בה חנויות לממכר משקאות חריפים. ייתכן שמתחת לפני השטח פעפה הדאגה מרצון חברים בקיבוצים השונים לפרוץ את נורמות החיים השמרניות בקיבוץ, אך במוצהר ניתן ביטוי עז בדיונים השונים לחשש ממאיוורזציה. כבר בשלב זה התגוררו בקרית שמונה כמעט מחצית ממספר התושבים במועצה האזורית כולה: "יישוב זה יבלע אותנו ולא נוכל לשאת באחריותו".⁶⁶ על הפרק עמדה אפשרות שמשרד הפנים יחליט בעתיד לפצל את המועצה האזורית לשתי מועצות נפרדות, בהתאם לשני החבלים (עמק החולה

61 שם.

62 פרוטוקול האסיפה הכללית, כפר סאלד, 17 במרס 1951, ארכיון כפר סאלד.

63 שם.

64 'למה לנו להפסיד את הרוב אם יש אזור גבול בארץ אשר בידינו', דברי זלמן בדיון באסיפת החברים בכפר סאלד.

65 'באסיפה', על הגבעה, 6 באפריל 1951.

66 'מישיבות המועצה', על הגבעה, 16 במרץ 1951.

הצפוני וזה הדרומי) שהרכיבו אותה. במקרה כזה, הדאגה שעיררה זו תהווה רוב מוחלט בחבל הצפוני, נראתה מוחשית.⁶⁷

לצד טיעונים שהתבססו על נתונים אובייקטיביים (כמו אופי הטיפול המוניציפלי השונה בין יישוב עירוני למרחב של יישובים חקלאיים), בלטה בקרב המתנגדים להכללת המעברה במועצה האזורית, תחושה שהגיע זמנם של הקיבוצים לעשות לביתם ולהגן על האינטרסים שלהם. קבלת מעברת חלסה כיישוב שווה ערך למועצה, עלולה הייתה להכשיר את הקרקע לדרישות לצדק חלוקתי שיפגעו בנכסים שצברו הקיבוצים לאורך שנות קיומם בכלל, ובעקבות מלחמת העצמאות בפרט. באסיפת החברים בכפר סאלד בוטא החשש הזה בבהירות: "כבר היום יש תביעות מצדו לקרקע, אשר יכול לחבל קשות בקיבוצים [...] תהיה מלחמה קשה. אם יהיה רוב אחר במועצה יש סכנה לאדמות שהקיבוצים מעבדים".⁶⁸ המתנגדים דחו כל ניסיון לשנות את פני הקיבוץ לנוכח הנסיבות החדשות של העלייה הגדולה ולהתאימו למשימות הציוניות החדשות. היישוב החדש שצמח בעמק החולה לא השתייך, כך הדגישו, להתיישבות העובדת, אלא הוקם ככורח ביטחוני של המדינה החדשה. בדבריהם בפורומים השונים דחו את ההטפה לצינונות והדגישו כי גם המשקים סובלים מחוסר תקציב. לכן: "אין אנחנו מחויבים למעברה".⁶⁹ נחום הורביץ, שהיה אחד מנציגי כפר גלעדי בהנהלת המועצה הבהיר כי "אין הכרח להכניס את כל היושבים באזור לתוך המועצה [...] עלינו לפתח את חלסה ולהקפיד שנציגות ההסתדרות תהיה גדולה במועצתה העצמאית, אולם אין לספחה למועצה שלנו".⁷⁰ עמדה זו הפכה לבסוף למציאות, על אף שלמעשה היא ייצגה עמדת מיעוט (גם אם לא מבוטל) בקרב משקי הגליל העליון.

הדיון הפנימי שהתקיים בקיבוצים בשלהי 1950 ובראשית 1951 בשאלת שילובה המלא של קרית שמונה הסעיר את יישובי המועצה במשך החודשים הבאים. בישיבה המכרעת שקיימה מליאת המועצה האזורית ב-6 במאי 1951 היה רוב קטן לתומכי השילוב (16 לעומת 11), אולם כאן התרחש היפוך. המתנגדים לשילוב המעברה במועצה האזורית יצאו מהישיבה עם סיום ההצבעה לאות מחאה, מהלך שסימן נכונות לשבירת כלים. נראה כי נציגי הקיבוצים הקשורים במפ"ם סירבו לקבל את דין הרוב כחלק מהעומתת החרף שעתיד לגרום תוך זמן לא רב לפילוג בקיבוץ המאוחד. הם חששו כי כניסת קרית שמונה למועצה האזורית תחליש את כוחם ואת השפעתם על המתרחש באזור הצפוני. הם הניחו כי במעברה הנשלטת על ידי פקירי מפא"י תזכה מפלגת השלטון לתמיכה גורפת והאיזון העדין בינה לבין מפ"ם

67 דברי נחום הורביץ 'באסיפה', על הגבעה, 6 באפריל 1951.

68 פרוטוקול האסיפה הכללית, כפר סאלד, 17 במרס 1951, ארכיון כפר סאלד.

69 שם.

70 'באסיפה', על הגבעה, 6 באפריל 1951.

במועצה יופר.⁷¹ ב־17 ביוני 1951 החליטה מליאת המועצה האזורית להתנות את סיפוח חלסה בהסכמה בכתב של שר הפנים, שהיא תוצא מהמועצה לפני הבחירות הבאות, ואפשרות זו ירדה מסדר היום והייתה ל'דרך שלא נבחרה'. מעברת חלסה נותרה אפוא מחוץ לשטח השיפוט של המועצה האזורית.⁷²

גם אם היה רקע מפלגתי להתנגשות העיקשת לשילוב המעברה עם קיבוצי הגליל העליון הרי שהיא ביטאה את האליטיזם והבדלנות באתוס הקיבוצי-חלוצי ואת התהליך שכונה על ידי זאב צחור 'התקרשות הלכה היוקדת', כלומר, בחירת התנועה הקיבוצית להתכנס אל ימי קטנות.⁷³ ההסתייגות במועצה האזורית לשלב את קרית שמונה בתוכה לא הייתה ייחודית. רשויות מוניציפליות רבות ברחבי הארץ לא לקחו את המעברות תחת חסותן, אם כתוצאה מהסתייגות מהעולים החדשים ומהשפעתם על אופיו החברתי-תרבותי של היישוב, ואם מחישוב כלכלי פשוט שתושבי המעברה לא יוכלו לשלם מיסים לרשות המקומית, אך יזדקקו ממנה לשירותים רבים ויקרים.⁷⁴ ראינו כי דווקא בגליל העליון החליטו רוב הקיבוצים לתמוך, חרף החששות, בכניסת המעברה למועצה האזורית. אולם הרצון לשמור על המרקם המשותף של הקיבוצים הצפוניים גרם בסופו של דבר לקבל את עמדת המיעוט הנחוש. משמעות הכרעה זו לטווח הארוך הייתה רבה, שכן היא שיקפה את התבדלות הקיבוצים מהעולים החדשים שזה אך הגיעו ותרמה להפיכת קרית שמונה למובלעת שנשלטה מבחוץ.

'אין אנחנו פילנתרופים' – אימוץ המעברה על ידי קיבוצי האזור

כשם שבסוגיית השילוב במועצה האזורית חושפים המקורות קול אינטגרטיבי רם וברור בקרב חברי הקיבוצים, כך עולה מהם גם הירתמות מרשימה לסיוע במעברה. בניגוד למסר שעלה מנאום 'הבוש ונכלם' של בן גוריון נראה כי צורת החיים השיתופית אפשרה דווקא לכל קיבוץ לוותר על חבר (ואף יותר) מסידור העבודה ולשלוח אותם להתנדב ביישוב הצעיר. באותן שנים ברבים מקיבוצי הגליל העליון המציאות לא הייתה קלה. על אף העלייה ההדרגתית ברמת החיים, חיו חבריהם בתנאים בסיסיים למדי והמשק היה בתהליכי בנייה שדרשו את התגייסות כלל החברים. העול שנטלו על עצמם המשקים הוותיקים בגליל העליון, לפחות לתקופות קצרות, היה ממשי. מלבד מעברת קרית שמונה טיפלו קיבוצי המועצה

71 עדות לכך הופיעה למעלה משנה מאוחר יותר: שמחה (זיו), 'המאבק באיילת השחר', **ניב הקבוצה**, כרך א' – חוברת ד', אלול תשי"ב – ספטמבר 1952.

72 פרטוקול ישיבת הנהלת המועצה האזורית 6 במאי 1951 ו־17 במאי 1951, ארכיון המועצה האזורית הגליל העליון.

73 זאב צחור, **עיצוב הישראליות**, תל אביב 2007, עמ' 102-115.

74 דבורה הכהן, 'היישוב הוותיק מול העולים: רשויות מקומיות מול מעברות', בתוך: דליה עופר (עורכת), **בין עולים לוותיקים: ישראל בעלייה הגדולה: 1948-1953**, ירושלים תשנ"ו, עמ' 102-104.

(בעיקר הדרומיים יותר) במעברת ראש פינה. המועצה האזורית ניסתה לשמור על מתח קבוע של התנדבות ומעורבות בשתי המעברות שהוקמו בסמוך אליה. ב-7 בינואר 1951 פנתה מזכירות המועצה האזורית לוועדים המקומיים ביישובים ש"טרם מילאו את חובתם האלמנטרית לגיוס למעברות":

מצב זה לא ייתכן. על המשקים לשלוח מיד חברים למעברות בראש פינה וקרית שמונה. האחריות והדאגה לעולים החדשים היא יותר מדי גדולה כדי למשוך ולדחות את העניינים, יש לקחת בחשבון שמדי שבוע נוספים עולים למעברות. מעברת קרית שמונה מונה כבר כאלפיים איש וראש פינה כאלף מאתיים. תביעתנו מיד.⁷⁵

מאמציה של המועצה האזורית ותחושת המחויבות של חברים בקיבוצים נשאו פרי, לפחות לפרקי זמן שונים, כאשר כ-30 מתנדבים ופעילים מתוכם הגיעו למעברה באופן יומיומי או מזדמן.⁷⁶

חברות קיבוץ הקימו 'בית תינוקות' ראשון במעברה וגני ילדים ל-150 ילדים שעד אז נותרו ללא מסגרת.⁷⁷ נבנה גם חדר אוכל וצויד עבור 100 ילדים,⁷⁸ אולם חיש מהר היו במעברה 350 ילדים שסבלו ממחסור בתנאים בסיסיים והתמודדות המתנדבות מהמשקים עם העומס הייתה קשה. מדי יום הועברו מקיבוצי הסביבה למוסדות החדשים במעברה בגדים, ספרים, צעצועים ומשחקים לחצר עבור הילדים. בכפר סאלד השכימו הנגרים קום וירדו למעברה טרם עבודתם בקיבוץ, על מנת לבנות ולתקן את הנדרש במוסדות שקרסו תחת הנטל, קיבוץ דפנה שלח נדנדות תלויות בגן משחקים שהוקם בסיוע קיבוצים אחרים.⁷⁹

חברי הקיבוצים היו מרכזיים בבניית תשתיות השירותים החברתיים במקום. כך נשלח אורי שפר מכפר בלום לנהל את בית הספר הממלכתי ('בית חינוך ב') במעברה. הוא דיווח על האתגרים הלא פשוטים אך התגאה כי "למרות כל זה – בית החינוך בקרית שמונה הולך ומוקם".⁸⁰ בלה שר מכפר גלעדי הקימה את 'מחלקת הסעד' ביישוב החדש ורופאי כפר גלעדי ועמיר ביקרו בו באופן קבוע.

75 מזכירות המועצה האזורית הגליל העליון לוועדים המקומיים ביישובים, 7 בינואר 1951, ארכיון המועצה האזורית.

76 נתן כהן, '5 שנות פעולה', המועצה האזורית בפעולתה (קווים וסיכומים של 5 שנים), עמ' 31-33.

77 'במעברה בקרית שמונה', על המשמר, 27 במרץ 1951. נחמה ממן (נח"ל), 'במעברת קרית שמונה', עלון קיבוץ דן 128, י"ט בשבט תשי"א, 26 בינואר 1951.

78 'במעברה', יומן נאות מרדכי – בלב החולה 15.05.1951. קיבוץ נאות מרדכי עלה על הקרקע ב-1946. ב-1950 התגוררו בו כ-250 תושבים. הוא לא השתייך לשום תנועה קיבוצית במטרה לשמור על אחדותו.

79 'במעברה בקרית שמונה', על המשמר, 27 בפברואר 1951.

80 אורי שפר, 'בית הספר בקרית שמונה', בקיבוצנו, עלון כפר בלום, מס' 46, פסח תשי"א, 1951. הנ"ל, 'בבית החינוך בקרית שמונה', הנ"ל, שם, 15 באוקטובר 1951.

כמה מהאחיות המרכזיות במערכת הבריאות שהוקמה בקרית שמונה היו מקיבוצי האזור. התנאים הסניטריים במעברה וביישוב הצעיר היו קשים כתוצאה מהעיכוב המתמיד בהתאמת גודל השירותים הציבוריים להזרמת המהגרים הרבים. הן רתמו במידת הצורך גם את המרפאות בקיבוצים לסייע בפתרון בעיות.⁸¹ שרה פלטיאל יצאה מדי בוקר לדרכה מכפר בלום לתחנה לאם ולילד (טיפת חלב) בקרית שמונה שעתיים לפני שעת תחילת העבודה, בשל חסרונה של תחבורה זמינה.

תפישה מגובשת של רצון לסייע להתבססות האחריות העצמית של תושבי המעברה על המתרחש בה בלטה בעיקר אצל טובה פורטוגלי, לשעבר חברת 'השומר', ופעילה מרכזית בהגירה דרך היבשה מגבול הצפון בתקופת המנדט. פורטוגלי הקדישה זמן רב לפעילות ביישוב בשנותיו הראשונות, פעלה בניסיון לעודד את נשות המעברה לקחת תפקיד פעיל בארגון היישוב. היא יסדה בו את סניף הארגון לאמהות עובדות וסיפרה על מטרת פעילותה: "לענין את התושבים שהם הם יהיו נושאי המקום ולא אנשים הזמניים הבאים לעזרתם".⁸² [...] לתחושתה, פעילותה נשאה פרי: "לאור כל הפעולה הזאת של החברות העולות עבר קול במחנה כי הנשים לוקחות בידיהן את רסן ההנהגה במעברה, והן, אמנם, גאות על כך מאוד".⁸³ בנוסף לשיעורי ערב בעברית שארגנה קיוותה להקים עסקים קורפרטיביים של בעלי מלאכה במעברה, אך ניסיונותיה לרתום את המשקים ואת ההסדרות ליוזמה זו לא צלחו. למרות זאת, היוצגה הפעילות בקרית שמונה כמעשה חברתי החותר ליצירת שוויון ולא להנצחת התלות: "אין אנחנו פילנטרופים – נגיש עזרה סוציאלית לנחשלים למען להרימם, ולהעמיד אותם איתנו".⁸⁴

גילוי בולט של התנדבות הקיבוצים בקרית שמונה היה הגעתם של צעירים ובני נוער לפעילות עם הילדים במעברה. עוד בימי 'קרית יוסף' ירדו מכפר גלעדי מספר בני נוער והקימו מועדון לפעילות בלתי פורמלית בבית הכנסת המאולתר שפעל במקום. הפעילות בה נטלו חלק בעיקר ילדי העולים מתימן, שאכלסו בשלב זה את היישוב כללה משחקים, שירים עבריים, סיפורי מולדת וציון חגים ומועדים. בחופשת הקיץ הצטרפו גם נערות מכפר סאלד וצעירים מכפר בלום ויחד עם בני הנוער מכפר גלעדי ארגנו קייטנת קיץ לעשרות מילדי העולים בחורשה הסמוכה ליישוב.⁸⁵ ביוזמה

81 "סיפורי אחות שכונה". זיכרונות של רושקה מאירי, בין השנים 1955-1960, ארכיון דן, עמ' 5.

82 טובה פורטוגלי, 'השנים הראשונות להקמת קרית שמונה 1951', ארכיון כפר גלעדי.

83 'חינוך עולות לעזרה עצמית', דבר הפועלת (1951 טבת תשי"ב), ינואר 1952, עמ' 16; אורית רוזין, 'נשים קולטות נשים, תפקידן של נשים ותיקות בקליטת העלייה הגדולה בשנות ה-50, היסטוריה ותיאוריה', בתוך: חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי, 2005, עמ' 652.

84 ינק (לאור), 'לקראת פעולתנו במעברות באזורנו' – בקרית שמונה, עלון דן 125, עמ' 8, 1 בדצמבר 1950.

85 ריאיון עם אשר בלומברגר ועם טובה גת, שניים מהמרכזיים בפעולת ההתנדבות. מיכאל ב(הט), 'אנחנו ושכנינו, בקיבוצנו, על כפר בלום, מס' 48, 18 באוגוסט 1951.

פעילה של המשקים הוקמו במעברה קינים של תנועת הנוער.⁸⁶ הגעת המדריכים משמיר ברגל או בטרמפים לקן השומר הצעיר במעברה יצרה תנאים קשים ליצירת אמון עם החניכים, קושי לתאם שעת פעילות ומצב בו "כשאנחנו כבר תופסים את הטרמפ הביתה אנו משאירים אחרינו רחוב מלא ילדים המנפנים לנו בידיהם עד שהמכונית נעלמת".⁸⁷

החורף הסוער של 1950-1951 הביא למשבר חמור בקריית שמונה כיוון שדווקא בחודשים אלה נמצאה המעברה בעיצומו של גידול דמוגרפי רב. על רקע הקושי של הגורמים הממשלתיים והאזוריים לטפל במעברה הורה משרד הפנים למחלקה ליישובי עולים כי הצבא ייקח אחריות על מעברת חלסה (כמו גם על חמש מעברות נוספות).⁸⁸ המועצה האזורית חששה מסיומו של 'מבצע מעברות' כיוון שללא הסיוע הצבאי ברור היה שנטל הטיפול במעברה ישוב ויהיה נחלתה הבלעדית. ראשיה פנו למשרד הביטחון בבקשה שחילי צה"ל ימשיכו בפעולתם גם לאחר החורף, מחשש לפרוץ משבר שירותים שיסב סבל רב בקריית שמונה.⁸⁹ אולם הצבא צמצם במהלך 1951 את מעורבותו עד למינימום והמועצה האזורית היא שהמשיכה לשאת בעול. המניעים לפעילות חברי המשקים בקריית שמונה היו מגוונים והתייחסו לקשת של ערכים, פחדים וצרכים נפשיים. הטקסטים השונים מלמדים על מוטיבציות מגוונות:

- א. רצון אנושי פשוט לסייע למהגרים חדשים החיים בתנאי מחסור: "הנוכל לחיות בשקט כשמספר קילומטרים מאתנו מתלבטים שוכני המעברות בסבלותיהם?"⁹⁰
- ב. תחושת שליחות חברתית לסייע במימוש המפעל הציוני וביישוב הספר.
- ג. תקווה לצרף את תושבי המעברה לזרם הציוני-סוציאליסטי באמצעות סיוע משמעותי ושיח רעיוני שימחיש את שותפות הגורל: פעולות העזרה "בשטח הסוציאלי, מקצועי ובהקניית השפה" הוצגו כ"עשויות גם לרכוש ליבם ומוחם של המוני העולים – של החלקים המתקדמים שבתוכם – למען מאבקנו-מאבקם ומפעלנו-מפעלם".⁹¹
- ד. רצון למנוע תהום עתידית בין הקיבוצים לבין העיירה הצומחת: "תוצאות המאבק לרכישת כוח זה של העולים החדשים תשפיע השפעה מכרעת על

86 מכתב מהנהגה הראשית של השומר הצעיר בארץ ישראל (תל אביב) למזכירות קיבוץ שמיר 12/9/1951 "למזכירות קיבוץ שמיר הנידון: המצב בקן קריית שמונה (חלסה)..."

87 אלעזר, השבוע – עלון קבוץ השומר הצעיר "שמיר", כ"ו טבת תשי"ב – 24 בינואר 1952.

88 דב רוזן (עורך), מעברות וישובי עולים (באספקלריה של משרד הפנים), ירושלים 1985, עמ' 46.

89 מכתב המועצה האזורית הגליל העליון למשרד הביטחון 22 במרץ 1951. מובא אצל זאב דרורי, אוטופיה במידים, עמ' 118.

90 מאיר לב, 'הטרם הגיע הזמן?', בבית וכו' מספר ו' (87), כ' אדר א' תשי"א, 26 בפברואר 1952.

91 שם.

עתיד המפלגה והקיבוץ [...] ריכוז זה ייהפך מחר לכוח, העלול להצטרף למחנה הפועלי והחלוצי הלוחם, אך גם ייתכן שיעבור אל מחנה אויבנו".⁹²

ה. מאמץ להרחיק את תושבי המעברה מהשפעת המפלגות הדתיות ('הקלריקליזם התובע לעצמו מונופול על נפשות'), הבורגניות ובמקרה של קיבוצי מפ"ם גם מפני הרפורמיזם של מפא"י (שהקימה את המדינה ונותנת שיכון⁹³ – ומשתלטת על המנגנון במעברה). כשחברי הקיבוץ התגייסו לסייע לאנשי המעברות הם קיוו, שההתקפה על ההתיישבות השיתופית, שביטאה לדעתם הלך רוח חדש בחברה הישראלית "צריכה להתנפץ אל החומה הבצורה של שותפות האינטרסים של תושבי המעברות והקיבוצים".⁹⁴

אלה שפעלו במעברה התקשו להיות גשר בין העולמות. הם חשו צורך לשתף את חברי הקיבוץ בחוויותיהם ובהתרשמותם, אך לעיתים קרובות לא הצליחו להעביר את מלוא עוצמת הקשיים ביישוב העירוני ההולך ונבנה ואת הפער העמוק מהמציאות במשק. פנינה פפיצר מקיבוץ שמיר כתבה בעלון הקיבוץ: "מוכרחה אני לספר לכם ולו רק זעיר מן הזעיר על ילדינו במעברה, שאלות החברים מגלות עד כמה הם רחוקים מהכיר תנאי חייהם". היא שיתפה את חברי המשק בחוסר הצדק ההולך ומתפתח בין ילדי קרית שמונה לילדי שמיר: "יודעת אני, יבוא יום ודרישותינו כלפיהם, כלפי צעירים אלה יהיו שוות לדרישותינו כלפי ילדינו אנו, כי הרי בארץ חונכו, נגיד. ואולם רב ההבדל, רב עד אין שיעור בין תנאי ההתפתחות של אלה לאלה".⁹⁵ בשיחותיה עם חברי המשק נשאלה בכמה ילדים היא מטפלת בבית הספר והוסיפה כי הם רואים בדמיונם קבוצה של 20-30 ילדים נהנים במקלחת ובחדר האוכל מידי המטפלת. התגובה לתשובתה הכנה כי מדובר ב־250 ילדים מגיל 6 עד 15 עוררה רוגז וחוסר אמון בקרב שומעיה, אך "אמנם אמת זו דוגמא היא לכלל הטיפול באנשי המעברות". קשיי תושבי המעברה נחשפו במלוא עוזם בפני אלה שפעלו בה: המצוקה הכלכלית הביאה לסף רעב: "יום עבודה מכניס פחות מ־2 ל"י והוא צריך להספיק למשפחה של 8 נפשות לעיתים, ותנאי הקיום לכן קשים מאוד". אלה היו אכן קשים מנשוא: "בעיית השיכון תלך ותחריף בעיקר עם בוא הקיץ. בפחונים כבר רב המחנק, הצפיפות רבה (8 מיטות בחדר קטן) והתנאים הסניטריים הגרועים עלולים בעיקר לקראת הקיץ לגרום להתפשטות מחלות (יש כבר מקרים רבים של גזזת

92 ש.ם.

93 ינק (לאור), 'לקראת פעולתנו במעברות באזורנו'.

94 אברהם (דולינסקי), 'הקיבוץ והמעברה', 'בבית' עלון קיבוץ השוה"צ עמיר (פנימי), מס' ה' (94) י"ג טבת תשי"א 11 בינואר 1952. להרחבה: צבי בן חורין, קיבוצים ועיירות פיתוח (מפטרנליזם לשותפות), אוניברסיטת חיפה, המרכז האוניברסיטאי הקיבוצי, עמ' 11.

95 פנינה פ', 'במעברה בקרית שמונה – בית הספר בקרית שמונה', "השבוע" – עלון קיבוץ השומר הצעיר "שמיר", י"ד ניסן 19.4.51.

ומחלות עיניים)⁹⁶. הם חיפשו דרך להעביר את האמפתיה העמוקה שחשו ביחס למצוקה השוררת במעברה. מיכאל בהט, מכפר בלום כתב על המרחק מקיבוצו למעברת קרית שמונה הנבנית בו כעת:

מידת אורך הדרך – קטנה מאוד. מידת אורך הזמן – דורות שלמים. התנאים – מדינת ישראל המקבצת גלויותיה. הרקע – אלפי דונמים מעובדים בעמק הפורה, בהשקעה ובבעל, אורות נוצצים בלילות של כמה מניני יישובים עבריים, בתים מסודרים וגם אוהלים פה ושם, מוסדות ילדים ותינוקות – לתפארת – ההתיישבות העובדת על כל גווניה. ולעומת כל אלה – פחונים ובדונים, צריפים למוסדות ציבוריים – כפר נטוש הרוס, ושיכון חדש המוקם לתחייה [...] זרים, זרים, זרים. חוק חינוך חובה הוא סמל המדינה בת השלוש. פה 600 בקושי לומדים, 400 עוזבים, עוזבים בכל, מבית אבא-אמא, מפת לחם להרוות את הצמא. עבודה – חלק. תורה – חלק. חסדים לכול. הזקנים – יהללוה. והילדים – ⁹⁷?

בהט שיתף את חברי המשק ביוזמת בני הנוער להקים קייטנת ילדים ובכך 'להציל 60 נפשות מישראל מהעזובה ההרסנית'. דבריו מלאי הפאתוס רוויים אכזבה מכך שמקרב אלף ילדי המעברה רק קומץ זוכה לקחת חלק במפעל הזה: למה רק 60? והיכן ה-940? 'אין לנו מספיק כוח לזה' – תשובה. חסרים עוד מדריכים. כולם, כל הילדים במעברה, רוצים לשחק, ללמוד, לבלות בחברת ילדים, אך קצרה ידנו מלהושיע. 60 ילד אוכלים ארוחה חמה. 60 ילד אשר 45 מהם עוזבים עוזבים. הרוב הגדול של הילדים – רעב.

איש החינוך הצעיר מכפר בלום, ביטא בבהירות את הפער הגדול לדעתו בין התמורה הדרמטית המתרחשת בהיסטוריה היהודית ובמרחב הגלילי לבין ההיענות החלקית של המועצה האזורית. המרחק הגיאוגרפי הקטן בין הקיבוצים למעברה היה בעל חשיבות משנית. בהט ופעילים כמותו נחשפו לתוצאות הבידול במלוא עוצמתן ולפער המעמיק בין ההוויות השונות שהתקמו בסמוך כה קרוב זו לזו: 'במרחק של רבע שעה נסיעה נרקמים חיים חדשים. הדרך קצרה למדי, הזמן – דורות. וזה הכול לנגד עינינו ואנו אדישים! מה יאמרו ילדינו כעבור מספר שנים? וכי גם זה לא אכפת?'⁹⁸

96 לאה'קה צור, 'במעברת קרית שמונה', ארכיון דן, 22 במרס 1951.

97 מיכאל (בהט), 'אנחנו ושכנינו', בקיבוצנו, על כפר בלום, מס' 48, 18 באוגוסט 1951.

98 שם.

מאחריות וחמלה להתנשאות ורתיעה

המפגש בין חברי הקיבוצים לתושבי המעברה עורר לצד האמפתיה לתהליך הקליטה וההסתגלות ולתנאים הקשים גם תגובה אוריינטליסטית. הפער העמוק בין האוכלוסייה הקולטת בעמק החולה לבין תושבי היישוב החדש ודפוסי החשיבה הרווחים, עמדו בבסיס המעבר מחמלה להתנשאות ולרתיעה. בדיווחי הפעילים במעברה תוארו תושביה כ'שבטים מחוסרי תרבות' ו'אנשים תלושים מהחברה'.⁹⁹ לאה צור מקיבוץ דן סיכמה נקודת מבט זו מעל גבי עלון הקיבוץ:

חבר משק, ויהיה בעל דמיון עשיר ביותר, לא יהיה מסוגל לתאר לו את העולם הרוחני של העולים אלה הבאים בעיקר מארצות המזרח [...] בערות מוחלטת, אמונות טפלות, פחד מפני שדים ורוחות ואמונה בקמעות וסגולות שונות אחרות. הרגלי חיים של שבט פרימיטיבי ביותר, לכלוך וזוהמה, שעבוד מלא של האישה, מבחינה זאת לא השתנה הרבה הנוף האנושי של חלסה מלפני היותה יהודית.¹⁰⁰

ההשוואה בין העולים המזרחיים במעברה החדשה לבין תושבי הערכים של הכפר חלסה הייתה מוטיב חוזר בטקסטים של שנות המדינה הראשונות. בעיני המתבונן מהקיבוץ השכן ניכר הדמיון בין תושבי חלסה החדשים ואלה שעזבו זה לא כבר. המתח בין השיח הלאומי-ציוני לזה האוריינטליסטי ניכר בדיווחים. הניסיון להכליל תוך זמן קצר ציבור עולים מארצות אסיה ואפריקה בתוך החברה 'האשכנזית' של חברי הקיבוצים, חידד את הניגודים והעמיק את הפערים שהיו קשים לגישור. כמו במקרים רבים אחרים, היה לשיח האוריינטליסטי תפקיד בכינונה של הזהות הקיבוצית של תושבי קיבוצי הגליל העליון כמשתייכים לעולם האירופי, המשכיל ולכן כחרוצים מעצם טבעם, כמתקדמים. רבים מחברי הקיבוצים הצפוניים עלו אמנם לארץ ממזרח אירופה. והשתייכו לקהילות שסומנו בעצמן כ'מזרחיות', במובן של פחות מפותחת תרבותית.¹⁰¹

תיוג תושבי קרית שמונה כבעלי מכלול תכונות המגדירות אותן כנחותות בסולם המודרניזציה נועד לחזק את שיוכם של חברי הקיבוצים לתרבות המערבית והמודרנית. פטרונותם עוצבה באמצעות הנגדה לאלו שהשתייכו לאוריינט שהוצג כנחות ונכשל. האתוסים של קיבוץ הגלויות ושלילת הגלות התערבבו זה בזה והיוו בסיס לאמונה, כי התאקלמות הנוער המזרחי בחברה הישראלית מחייבת את העלאת

99 ינק, 'לקראת פעולתנו במעברות באזורנו'.

100 לאה'קה צור, 'במעברת קרית שמונה'.

Aziza Khazzoom, 'The great chain of orientalism: Jewish identity, stigma management, and ethnic exclusion in Israel', *American Sociological Review* 68,4 (2003)

המדרגה התרבותית שלו וסיגול מאפייני הצבר. דיווחי המתנדבים במעברה בעלוני הקיבוץ מבטאים תערובת של אחריות, התנשאות, פטרונות וסלידה. כך הדיווח של אשר בלומברגר הצעיר בעלון כפר גלעדי בסתיו 1951 לימד פחות על המצב במעברה, ויותר על נקודת המבט האוריינטליסטית של מי שבא לסייע:

המצב התרבותי במעברה ירוד. העדה התרבותית ביותר הם יוצאי רומניה ותרבותם מתבטאת בזה שכולם יודעים לכתוב ולקרוא. במצב תרבותי ירוד ביותר נמצאת העדה העירקית והכורדית. הם גרים בכדונים ובצריפונים שלהם בזהמה גדולה, ילדיהם עסוקים במכירת צברים ותאנים. הם אכולי כינים ומראם החיצוני גרוע לפעמים ממראם של הפלחים הערבים (90% משתי העדות האלה אינם יודעים לחתום את שמותיהם).¹⁰²

הלכלוך והסֶרְחֹן נתפשים בתיאור הקשה הזה כחלק מהותי ובלתי נפרד מאורח החיים המזרחי, לא כאילוץ שנובע מאכלוס אלפי מהגרים ללא תנאים בעיירה צפונית ומרוחקת.¹⁰³ הפטרנליזם והמחויבות החברתית נשזרו זה בזה. לאחר התיאור הקשה של יושבי המעברה הגדיר הכותב את הבעיה ואת הפתרון: "נשאלת השאלה מי יכול לטפל ביהודים האלה ולהוציאם מהלכלוך ומהסֶרְחֹן ולעשותם לאזרחים שווים אלינו במדינת ישראל? התשובה היא – חברי המשקים פה". הסלידה אינה מנוגדת לאמונה החזקה כי תפקידם של קיבוצי הגליל הוא לגאול את העולים החדשים ממצבם התרבותי הירוד. ממרחק הזמן קל לזהות את חוסר התוחלת של גישה זו המבקשת לממש שליחות חברתית בשעה שהיא מייחסת תכונות ירודות למושאי הסיוע.

התדמית השלילית של העולים המזרחיים כפי שהתגבשה בקרב היישוב הוותיק בלטה סביב שני נושאים שנגעו לתשתיות התרבותיות של החברה הישראלית: היגינה והורות.¹⁰⁴ תכונות שליליות סביב נושאים אלה היו מרכזיות במפגש בין קבוצות שונות ברחבי העולם – כאשר המפגש קיבל אופי אוריינטליסטי. תיאורי הפעילים במעברה בעלוני הקיבוץ מלמדים על הביקורת שהתפתחה כלפי ההורות שהתאפיינה לדעתם בקרית שמונה ב'היעדר ידיעות אלמנטריות בטיפול בילד'.¹⁰⁵ זו נתפשה כהורות אנוכית המנוגדת למסירות שאפיינה, כך האמינו, את ההורות האירופית.¹⁰⁶ לצד תיאורי החברה הפטריארכלית בה שולט הגבר,

102 אשר ב., 'המעברה במעברה בשכונתנו', עלון כפר גלעדי, על הגבעה 399, 8 באוקטובר 1951.

103 על התנאים במעברות ראו אצל אורית רוזין, 'תנאים של סלידה, הורות והיגינה של עולים מארצות האסלאם בעיני ותיקים בשנות החמישים', עיונים בתקומת ישראל, 12 (2002), עמ' 209-213.

104 שם, עמ' 195-198.

105 שושנה (מיר), 'רשמים מעבודתי בקרית שמונה'.

106 השוו לרוח שעלתה בה בעת מדבריו של גיורא יוספטל, ראש מחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית המצוטטים אצל רוזין: "אין דבר משותף בין הורים הנותנים את הכל לילדיהם ורואים

הוצגו האב והאם כאחד ככאלה שדואגים להשביע את רעבונם לפני ילדיהם ואף על חשבונם: "ההורים טרם הכירו בזכותו של הילד למזון משובח יותר".¹⁰⁷ חברת קיבוץ שמיר שעבדה במערכת החינוך בקרית שמונה, תיארה את ההורות הלקויה של העולים מתימן ("הם שמים מכשולים לעבודתי") המתקשים להבין "מה הרעש הזה סביב לילדים? רגילים הם שכל נתח טוב מגיע להם, לראשי המשפחות. האם אנחנו, ניטלה מאיתנו כל חשיבותנו? למה לא נותנים גם לנו בגדים, מים חמים, אוכל?". מדבריה עולה מאבק מר בין אנשי החינוך להורי התלמידים שעלו מתימן על אופי החינוך לו זוכים הילדים במעברה, ואף על השאלה במי יראו את מחנכיהם המכוונים את דרכם בישראל. היא סיפרה על 'ועד התימנים' – ועד ההורים שיזם שתי שביתות ילדים בבית הספר בשלושת החודשים האחרונים:

הם הוכיחו לילדים שהמורים הם פרחחים ואפיקורסים, שהצבא ובית הספר הם מוסדות שנוצרו לעזרת חטפני הקיבוצים. מתוך דאגה לילדיהם העשירו את שפתם בגידוף חדיש במקום "לך לעזאזל" – "לך לקיבוץ".¹⁰⁸

הקיבוץ, כך עולה מהדיווח, נתפש על ידי תושבי המעברה כגורם זר, מאיים ואף מסוכן:

[...] בגללם, אסור לי לספר במפורש על הקיבוץ. אסור לי להביא הנה את הילדים לטיול. אמנם, מספרת אני להם בכל הזדמנות על מפעלי הקיבוץ, אבל אסור לי לרמוז שזה טוב גם להם. לו עשיתי זאת וגמרתי עם תפקידי. לכך היה דואג הוועד ואולי גם בית הספר היה נסגר. היו אומרים: מפתה אני אותם לקיבוץ ובית הספר עוזר לי.

כאשת חינוך בעלת מודעות חברתית מבקשת פנינה לנסות ולהבין את ההורים האלה ("הנני ביחסים טובים עם הוועד ומשיחה אתם על הקב"ה") אשר "בבואם ארצה דלגו נועזות על פני מאות שנים של תרבות ואמנם לא קל להם להשלים עם המציאות החדשה. בייאוש, הם נאחזים במנהגייהם ואורח חייהם ורוצים הם שיימשכו בחיי ילדיהם". היא משוכנעת כי התהליך ההיסטורי דטרמיניסטי וההורים לא יצליחו לשמר את השפעתם על ילדיהם שהיגרו עימם: "ובן שאי אפשר הדבר, משום שהחיים התוססים בארץ קולחים עליהם ושוטפים מהם, פרט

בחינוך ובשמירה על בריאות ילדיהם את תוכן חייהם; שמוסרים את האוכל ואת ההלכשה ואת כספם כדי שלילדיהם יהיה טוב – ובין אלה שגוזלים את המנות המיועדות לילדיהם והמתכסים בשמיכות המיועדות לילדיהם, השולחים את ילדיהם בגיל רך לעבודה ואינם מבינים מה זאת חובת החינוך ואינם יודעים מה זה רופא ותרופה". רוזין, 'תנאים של סלידה', עמ' 197.

107 שושנה (שמיר), 'רשמים מעבודתי בקרית שמונה'.

108 פנינה פ', 'במעברה בקרית שמונה – בית הספר בקרית שמונה'.

אחר פרט את כל הישן" ועוד: "מה כוחם נגד החיים עצמם? אולי, זאת היא גם הכרתם החשאית שסופם כניעה ומתוך כך היאבקותם על חייהם כמו נר לפני דועכו". באחד המקרים פנה אחד הילדים למורה מהקיבוץ וביטא את הצורך שלו בנעליים. פנינה הגיעה לאביו וביקשה שיקנה נעליים לבנו ונענתה בשאלה ובהתרסה מכאיבה: "למה בא אליך הילד ולא אלי כשהוא חסר משהו? יוצא שילדינו הם לכם יותר מאשר לנו". המחנכת הצעירה סיכמה את הפרשה: "נכון הדבר. לנו יהיו, וליבו דואב".¹⁰⁹

ביקורת על פעילות שליחי הקיבוצים בקרית שמונה במסמכים בני הזמן

הגישה הפטרונית והברדלי התרבויות הביאו לפרוץ סכסוך של ממש במעברה במהלך ביקוריהם של בני הנוער מכפר גלעדי שארגנו פעילות לילדים. דו-הערכיות בין הרצון הטוב ורוח ההתנדבות של בני הנוער בקיבוץ ובין הפטרנליזם שנלווה להם נשקף מתיאור הפרשה בעל המשמר: "ירדו בוגרי כפר גלעדי ללמד את ילדי העולים משחקים, שירים והתעמלות – להשיב להם את ילדותם שאבדה ללא טעם וללא שמחת חיים. שחוק ושירה חדשה עלתה בפי נוער". ההתנגדות העיקשת שהתעוררה בקרית שמונה תוארה בעיתון מפ"ם מנקודת המבט של המתנדבים הצעירים מהקיבוץ "שקפץ עליהם רוגזם של שליחי אלוהים עלי אדמות". נערי כפר גלעדי "סבלו בעמדם מול חומת שנאה של מסיתים, 'מלאכי השרת', – שכל האמצעים כשרים היו בעיניהם"¹¹⁰ המתנדבים נאלצו לחדול מפעולתם כיוון ש"החלה הסתה נגד מכלי עולם ומשחיתי הנשמות. באיומים ואף במכות מנעו את הילדים מלבקר ולהיפגש עם ילדי הכופרים מכפר גלעדי".¹¹¹

המאמצים להכניס את בני הנוער במעברת קרית שמונה לכור ההיתוך הציוני נתקלו בהתנגדות נחרצת של המבוגרים. אלה קיבלו בחשדנות את רוח ההתנדבות החברתית שנשבה מהקיבוץ השכן, אם מפני שחשו את הפטרונות שנלוותה לה ואם כיוון שזיהו את צידה האחר, שעלול לנתק את בני הנוער ממורשתם ומזהותם. הדיווח כלל גם הצהרה ברורה ונחושה על המשך הפעולה התקיפה של בני הנוער מהקיבוץ, לעצב את זהות הדור הצעיר של העולים החדשים בצלמם ובדמותם. ברוח מושגי התקופה ודפוסי החשיבה שאפיינו אותה אי אפשר למצוא הד להרהור או למחשבה מחודשת נוכח ההתנגדות. אין עדות למחשבה מחודשת על ערכה של התרבות המסורתית עבור העולים, אפילו לא ניסיון למצוא דרך מכבדת והדרגתית יותר ליצור תרבות חדשה ומשותפת. כור ההיתוך הציוני-חילוני-סוציאליסטי צריך היה להיעשות במהירות, בנחרצות וללא הדרגתיות.

109 שם.

110 'במעברה של קרית שמונה', על המשמר, 7 במרץ 1951.

111 נחום זכאי, 'תימנים ברכי הגליל', על המשמר, 5 באוקטובר 1950.

נוער המשקים לא השלים עם העובדה ומקווה לשוב ביד רמה – להמשיך בפעולתו הפורייה בסניף הנוער בקרית שמונה. שומה על היישוב הגלילי המאורגן, על מוסדותיו, לראות נכונה את התפתחות העניינים לעתיד ולעמוד בפרץ, כי רק יישוב בריא, מאורגן ומושרש, עשוי לשמש חוליה איתנה נוספת בשרשרת יישובי הספר.¹¹²

'היד הרמה' שתאפיין את שיבתם של בני הנוער מהקיבוץ למעברה הייתה ביטוי לנחישותו של הפטרנליזם האקטיביסטי של צעירי הקיבוצים. היא הופנתה כאן כלפי מהגרים שזה אך הגיעו עם ילדיהם למדינה החדשה, והביעו חשדנות כלפי מגמת החברות המהירה שהוצעה להם. המפגש בין הרצון הטוב והמוטיבציה לקליטה, ובין הנטייה הטבעית לשמר את גרעין הזהות המסורתית הפך עד מהרה למאבק מר. הייתה כאן ודאי גם התנגדות של אנשים גאים שהיו רגישים להתייחסות אליהם כאל אבק אדם. כך או כך, האינסטינקט של 'נוער המשקים', המשוכנעים בצדקת דרכם, הוביל להגברת המאמץ למטמורפוזה כפויה של ילדי היישוב החדש, ולא לניסיון להקשיב למסר שביטאה התנגדות תושביו. ההנמקה שהובאה בעיתון להכרחיות המהלך התמקדה בזירה הביטחונית: הקמת יישוב חדש 'בשרשרת יישובי הספר' בעמק החולה תיתכן רק אם תיבנה הקהילה היהודית בחלסה בדגם הציוני-סוציאליסטי, שיוכל 'לעמוד בפרץ' האתגרים הניצבים בפתח'.

מיעוט המקורות מאותה תקופה בהם ניתן לפגוש את קולם של תושבי קרית שמונה ממקור ראשון, מקשה על השלמת התמונה ההיסטורית. הטקסטים שנמצאו מבטאים מאבק של תושביה הראשונים של קרית שמונה לשמור על זהותם והתנגדות לניסיון למהר ולהפוך אותם ל'ישראלים', כלומר למחוק את הזהות המסורתית ואת תפישתם ביחס לאופי הקהילה שבנו בצפון הארץ. כבר בספטמבר 1949, חודשיים לאחר הקמת 'קרית יוסף', הובאה מעל גבי עיתון דבר מחאה של קבוצת העולים מתימן שהתיישבה בחלסה: "בית כנסת ראוי לשמו – אין. ילדינו ללא עול תורה ואנחנו? רק עבודה, עבודה מבוקר עד ערב. קצת 'רוחניות', – לא יש. מעט לעשות בשביל הנפש, – לא יש. כמו הערבים, בחיי".¹¹³ בדברים שהובאו על ידי עיתונאי שביקר במקום ניתן למצוא הד לתחושה שאיש אינו מתחשב ברצונם, בדעתם או מקשיב לצורכיהם. בתשתיתם עומדת חוויית קליטה קשה שנבעה מהפער העמוק בתפישת הזהות ביניהם לבין האחראים על היישוב והמתנדבים בו מקרב קיבוצי האזור.

במרכז הקהילה וחיי התרבות והרוח של העולים מתימן ניצבו בית הכנסת ולימוד התורה – אלה עשויים היו להוות משאבים יקרים בתקופת ההגירה וההסתגלות, לסייע להם לבנות את קהילתם החדשה בארץ ולתרום להתמודדותם עם קשיי

112 שם.

113 סופרנו בטבריה, "קרית יוסף" – מרכז החולה (אזור אזור וענייניו), דבר, 16 בספטמבר 1949.

היום-יום. אולם היישוב החדש שהקימו עוצב בדגם תרבותי חילוני ומרוחק, באופן שהחליש את הזהות המסורתית ואת יכולתה לסייע להכות שורש. הזהות הציונית-סוציאליסטית-חילונית בה ראתה החברה הקולטת כזהות הישראלית העתידית אליה יש לכוון את העולים החדשים, נתפשה על ידי העולים התימנים כמוחקת את יסודות זהותם, אמונתם ותפישותיהם. העימות בקרית שמונה לא היה ייחודי ואף לא חריג בעוצמתו לעומת פרשיות מקבילות שתוארו במחקר.¹¹⁴ לתקופת ניהול היישוב על ידי אליעזר קרול מכפר גלעדי נלוו לא מעט מתחים סביב שאלות של חינוך, תרבות, רוח וזהות. הוועד שהקימו העולים מתימן פנה במכתב תלונה עליו לראש הממשלה, דוד בן גוריון, ובו נכתב בין היתר: "גן ילדים לא סידר לנו לפי רצוננו, אלא רוצה לגדל אנשים חופשים תימנים, וזה לא נסבול ולא נסכים, ואוכל מטבח לא נקבל כי אם גננת דתית ומורה תימני – תורת אלוקים חיים וזולתה לא נקבל".¹¹⁵ ייתכן שניתן לראות בקרול את הארכיטיפ של חבר הקיבוץ שמגיע לקרית שמונה עמוס בכוונות טובות אך מעורר בתושבים אנטגוניזם חריף.¹¹⁶ בקרית יוסף הוא נתפש כשליט אבסולוטי, כונה על ידי תושבי האזור 'מושל האי חלסה', כינוי ששיקף את הפיכת היישוב החדש למובלעת בתוך הסביבה הקיבוצית.

קול ביקורתי פומבי (המכתב הנ"ל לא זכה לתהודה) של המתיישבים בקרית שמונה ביחס לקיבוצים הסובבים אותם, הופיע במספר דיווחים עיתונאים בשנה הראשונה ובו הופיעה גם עדות לממד הכלכלי של תסכול מיישבי חלסה: "שמונה חודשים נמצאים במקום ועדיין לא חילקו להם את האדמה. כל האדמות מעובדות ע"י קיבוצי הגליל"¹¹⁷ קול העם הביקורתי יצא נגד הכתרים שקושרת עיתונות מפלגות הפועלים ל'עיר הצפון' החדשה: 'חלסה היא בעצם ה'נייטיב ווילג' (כפר הילדים) של כל הקיבוצים בסביבה ותושביה 'השחורים' – ה'נייטיביס' של בן גוריון, אורחים מדרגה שנייה של משטר 'הסוציאליזם בימינו'.¹¹⁸ לא ברור כיצד הגיעו התחושות הללו ליזמון המפלגה הקומוניסטית אם כי הד ברור של מכתבי התימנים נמצא בתוכו: על קרול נכתב שם כי הוא "שנוא עד למאוד על אנשי הכפר מחמת יחסו הגס והציני אליהם".¹¹⁹ במכתב שצוטט לעיל הפצירו התושבים בראש הממשלה להחליפו והדגישו את מה שחשו כקושי לבו: "עכשיו בבקשה במנהל אחר

114 על הדילמות עימן התמודדה מערכת החינוך בישראל אל מול העלייה הגדולה: צבי צמרת, ימי כור ההיתוך: ועדת חקירה על חנוך ילדי העולים (1950), שדה בוקר 1993 וכן: דון יחיא, משבר ותמורה במדינה החדשה, ירושלים 2008.

115 מכתב תושבי חלסה לדוד בן גוריון, בתוך: צדוק, משא תימן, עמ' 100-101.

116 ראו בעניין זה מאמרי: 'איש "השומר" אליעזר קרול ועולי תימן בקרית שמונה, 1949-1950', עיונים בתקומת ישראל, 25 (2015), עמ' 151-178.

117 'חלסה עדיין לא הפכה לקרית יוסף...', מעריב, 16 בפברואר 1950.

118 'האמת על חלסה – "עיר הצפון"', קול העם, 30 באוקטובר 1950.

119 שם.

זולת אליעזר קרול, אולי יש מנהל אחר שיחוס עלינו ועל ילדינו ועל אלמנותינו וזקנינו".¹²⁰

התנגדות נחרצת ביותר למאמצי 'כור ההיתוך' של הפעילים במעברה שהגיעו מהקיבוצים השכנים הופיעה גם במכתב אחר ששרד, הפעם נגד בלה שר מכפר גלעדי, שייסדה במעברה את שירותי הסעד. במכתב ליוסף שפרינצק, יו"ר הכנסת, דרשו עשרות משפחות מקרב עולי תימן בתוקף להרחיקה מהמעברה: "בקשה תסלקו ממנו האישה האכזרית הזו". הם טענו כלפיה שהיא מבזה מסכנים, זקנים ואלמנות "וגם כן אומרת לבעלי משפחות גדולות וצועקת עליהם שיפסיקו מפריה ורביה, שאין כסף הרבה לתת להם עזרא[ה]. "המרשעת" הזאת עושה הפליות גלויות לעין – ילדים הלומדים בבית ספר זרם העובדים הדתי היא לא רצתה לאשר להם מטבח לאכול אלו שמקבלים העזרא[ה]. והבית ספר החופשי שאין בו תימנים מקבלים כל הילדים אוכל על חשבון הסעד וכל הזקוקים לעזרא[ה] צועקים ולא נענים".¹²⁰ גם כאן ניתן לזהות סירוב להשלים עם מה שנראה כפטרנליזם של מי שמציגים עצמם ככאלה שיודעים טוב יותר מתושבי המעברה, מה טוב עבורם ועבור ילדיהם.

הקונפליקטים התקיימו והעיבו על יחסי הגומלין בין הקיבוצים לקרית שמונה, אולם אין לראות בהם, כמובן, את חזות כל האינטראקציה בין הפעילים מהמשקים לבין תושבי המעברה. במרבית המקרים, התקבלו הפעילים במעברה בברכה ואף בהערכה. ניתן למצוא גם עדויות להתפעלות מהעולים על שורשיותם הלאומית ועל רוח 'ישראל סבא' שהם נושאים עימם:

נעים המגע עם התימנים. לעיתים אפשר לפגוש תימני זקן והוא מעלה בליבך [...] דמויות קרובות כ"כ – יקרות מהעבר הרחוק, הרחוק. אותו היהודי של העיריה שאיננה יותר, אותן העיניים היהודיות ואותה התוגה האופיינית בפנים [...] משורש אחד אנחנו. ונעים לשמוע את העברית של רבים מהם. עברית טובה, יונקת ממקורות ממש.¹²¹

התבטאות זו ודומות לה ביטאו את הצד השני של מטבע האוריינטליזם: רומנטיזציה של דמות המזרחי. תיאור חיובי או למצער, אופטימי, הופיע לרוב ביחס לילדים ובני הנוער במעברה. לאה צור מקיבוץ דן שיתפה את חברי הקיבוץ ברושם הרב שעשה עליה אחד התלמידים התימניים אותם תיארה כבעלי "חן רב":

יש בהם אצילות רבה ורוך מופלא. מספר לי ילד בביה"ס שמצאתיו בביתו בשעות הלימודים כי גורש מהכיתה – "המורה לא יודע כלום. אני יודע יותר

120 משפחות תימניות בקרית שמונה ליוסף שפרינצק, יו"ר הכנסת, 17 ביוני 1952, אב"ג, התכתביות.

121 לאה'קה צור, 'במעברת קרית שמונה'.

ממנו". הוא מוכן מיד כדי להוכיח את הדבר, פותח את החומש ומתחיל לטוס על פני תרגום אונקלוס ופרוש רש"י ללא תקלה. פני הילד אומרות כְּשֶׁרוֹן ושכל רב.¹²²

דיווחי הפעילים במעברה צרפו לתיאורים הקשים של המציאות הכלכלית, החברתית והתרבותית הירודה בה נתקל מי שבא לפעול ('גודל המשימה עלול לרפות את הידיים'), דיווח על סיפוק מכך ש'מאחורינו כברת דרך לא קצרה' והערכה ש'בעזרת אנשים בעלי רצון טוב הולכת ומשתנית לאט לאט דמותה של קרית שמונה'.¹²³ ההייתה זאת משאלת הלב או ראייה נכוחה של המציאות? חברת קיבוץ דן סיכמה את תיאור המעברה בעלון הקיבוץ בדיווח על בני הנוער מקרית שמונה, אותם ניתן לשמוע ברחוב שרים שירים עבריים ובהם 'אנו באו ארצה לבנות ולהיבנות בה'. היא העריכה כי בקרית שמונה "הדור הצעיר נדבק לחדש" והסבירה כי "עוזרים להם בכך האינטליגנציה הטבעית שלהם, חריצותם הרבה והנכונות להירתם בעול". לחברי המשקים הפעילים ביישוב העירוני החדש לא היה ספק "שנוער זה יכול היה להיהפך לאלמנט בונה". באותה מידה הייתה מבחינתם ברורה השאלה – "כיצד יקום הדבר?". כיוון ש"מי כמונו יכול היה להפכם באמת לבוני הארץ?". ומכאן הגדירו את האתגר המרכזי "לפרוץ את המחסומים העומדים בדרכנו אליהם".¹²⁴

הקיבוץ והעיריה – הבסיס הכלכלי-חברתי של הפער והעוינות

מעורבות קיבוצי הגליל העליון בשנותיה הראשונות של קרית שמונה הייתה משמעותית ומכרעת אך גם רבת פנים. מבט בוחן של המקורות המתארים מעורבות זו, ניתוח השיח שנלווה לה, בדיקת תהליכי קבלת ההחלטות של המועצה האזורית, ופעילות חברי קיבוצים במעברה מעלים תמונה מורכבת. מחד גיסא, אכפתיות, התגייסות, רצון טוב, אחריות ואף מודעות לזהירות הנדרשת בבניית יחסי השכנות, מאידך גיסא, גילויים של אינטרסים, אוריינטליזם והתנשאות שעמדו בבסיס מספר קונפליקטים גלויים ומתחים סמויים מן העין. אולם בדיקה מדוקדקת של יחסי הגומלין בשנות הקמת המעברה מעלה, כי משקלם של הרכיבים השליליים היה משני לעומת תחושת הרצון, הניסיון לכבד, האחריות והנטל הרב שהעמיסו קיבוצי הגליל העליון על שכמם בתהליך קליטת אלפי העולים החדשים באזור.

ספק עד כמה ניתן היה לעמוד טוב יותר במשימה האנושית והחברתית שנטלו על עצמם בשנותיה הראשונות של המדינה. בכל זאת, ככל שחלפו השנים, נועד

122 שם.

123 שם.

124 שם.

לרגשות השליליים מקום מרכזי יותר במרקם היחסים שהתפתח בספר הגלילי. כיצד ניתן להסביר זאת?

נראה כי התשובה מצויה בפער הכלכלי-חברתי שהתקבע בגליל העליון בתקופת הפיכת מעברת קרית שמונה למועצה מקומית עצמאית. הבידול המוניציפלי בין המועצה האזורית לעיירה שנמצאה במרכזה אמנם נוצר, כפי שראינו, בניגוד לעמדת מרבית הקיבוצים באזור, אולם השפעתו על יחסי הגומלין הייתה רבה. המאפיין המרכזי של המציאות הכלכלית-חברתית שהתפתחה בעמק החולה היה העמקה מתמדת של הפערים בין הקיבוץ לעיירה. הפער בין כוונתם המקורית של אנשי אגף התכנון הממשלתי, ליצור מערכת כלכלית וחברתית אינטגרטיבית של הקיבוצים והמרכז העירוני לבין המציאות שהתהוותה, התחוויר כבר בשלב מוקדם זה. בחירת הקיבוצים להסתפק בניהול חיצוני של היישוב ובהשקעה התנדבותית-חיצונית ענפה ככל שתהיה בו, שיקפה את כישלוננו העתידי של הרעיון שהונח בבסיס הקמת עיירות הפיתוח.¹²⁵

אגף התכנון הממשלתי ראה לנגד עיניו את העיר כמרכז מפותח ביחס לסביבה הכפרית וקיווה כי מוסדות השירות והמלאכה האזוריים יתרכזו בשטחה, כמו גם תעשייה חקלאית המבוססת על תוצרת הסביבה, לצד תעשיות נוספות שיוזנו ממחצבי האזור ומיוזמת אנשי המקום.¹²⁶ מרכז זה אמור לשמש למושבם של בתי הספר התיכוניים בהם ילמדו ילדים מכל יישובי האזור וכן יימצאו בו מוסדות מסחר, מנהלה, בריאות ותרבות שישרתו גם את קיבוצי ומושבי הסביבה. בפועל, הקיבוצים היו מאורגנים במועצה אזורית חסונה ומקצועית שסיפקה להם את מרבית השירותים, המשקים השיתופיים התבססו על מערכת שיווק ארצית וארגוני קניות תנועתיים ופחות על העיר הסמוכה, מערכות החינוך היו שייכות לתנועות הקיבוציות השונות ולכן בתי הספר לא הוקמו בקרית שמונה וודאי שלא היו משותפים עם ילדיה.¹²⁷ בהיפוך לכוונת אגף התכנון היה המרכז העירוני לפריפריה המסתובבת סביב המרכז הקיבוצי ומושפעת ממנו. כך בתוך הפריפריה היו הקיבוצים למרכז, ולעומתם, קרית שמונה, כמו עיירות שדה אחרות, נתפשה כמשנית ל'התיישבות העובדת'. היא הייתה לסמל לפריפריה כפולה – מול מרכז הארץ, השלטון המרכזי והכוחות הכלכליים הפועלים לצדו, ומול 'המרכז' האזורי שהתגלם במועצה האזורית.

אין לנתק את התהליך הזה לחלוטין מהרובד התרבותי של מערכת היחסים. היחס

125 'התכנית לקליטה ישירה של העלייה ההמונית בשנות החמישים ותוצאותיה', עיונים בתקומת ישראל 1 (1991), עמ' 375.

126 'החל בבניין עיר העובדים בגליל המזרחי', דבר, 8 במאי 1950.

127 תלמידים בודדים מקרית שמונה התקבלו בשנות ה-50 וה-60 לבית הספר התיכון הקיבוצי-אזורי בכפר בלום.

הפטרונאי-אורינטליסטי אל העולים הזרים וההכרעה לא לשלב את המעברה כשותפה במועצה האזורית, לא יכלו לאפשר כלל הפיכה של קרית שמונה למרכז עירוני ממשי של האזור, ובכל מקרה הם הקלו על ההשלמה עם המציאות בה הפערים הכלכליים הולכים ומעמיקים.

ההכרעה להקים את מבנה המועצה האזורית בקרית שמונה שהייתה עשויה להוות עדות להפיכת היישוב למרכזי בחיי תושבי האזור לא מילאה תפקיד כזה. בפועל, נוצרה אקס־טריטוריה קיבוצית בתחום היישוב העירוני, וזו הפכה בעצמה, על חשבון קרית שמונה, למרכז הפעילות האזורית. השטח שהוקצה לו על אדמות חלסה עתיד היה להגביל את התפתחות העיירה דרומה. גם המפעלים האזוריים נכללו בשטח השיפוט של המועצה האזורית והפכו לביטוי סמלי של הוויה המברלת. ממוקמים על קו התפר בין שתי המועצות התפתחה במפעלי הקיבוצים זירת מפגש בין שתי הקבוצות שסימלה את אופיים הא־סימטרי של יחסי הגומלין ביניהן.¹²⁸ להקמת קרית שמונה, בצוק עיתי האתגר הגדול של קליטת העלייה הגדולה במדינה הצעירה, נלווה תהליך משמעותי של בינוי יחידות דור, אולם תהליך זה לא הושלם על ידי בניית מפעלים ותשתית תעסוקתית. כתוצאה מכך, התחום המרכזי בו נזקקו הקיבוצים לעיירה החדשה היה הצורך בידיים עובדות.

העשור הראשון של מדינת ישראל היה עשור של תנופת פיתוח מרשימה בעמק החולה. קיבוצי הגליל העליון שהשכילו לבנות מערכת יישובית משותפת חזקה בתנאים המאתגרים של השוליות הפריפריאלית, זכו לתנאים יוצאי דופן להתבססות כלכלית. שתי התרחשויות היסטוריות שינו ללא היכר את פני עמק החולה: יציאת הערבים מכפריהם באביב 1948 (וחסימת שיבתם בשנים הבאות), והפרויקט הלאומי הגדול של ייבוש החולה שהתבצע לאורך שנות ה־50. קבוצת היישובים הקטנה יחסית זכתה בעשרות אלפי דונם של אדמה חקלאית, בשעה שהגידול הדמוגרפי הניכר של החברה הישראלית הגביר את הצורך בתוצרת. מערכת הקשרים האישית והפוליטית הטובה בין קיבוצי הגליל העליון לשרי הממשלה, ראשי ההסתדרות והדרג הביצועי במוסדות השונים, שהרכיבו את 'תנועת העבודה' היוותה תנאי מסייע לתהליך הפיתוח המרשים של עמק החולה על ידי הקיבוצים: המועצה האזורית והקיבוצים בתוכה הצליחו להשיג תקציבי התיישבות, מכסות מים, הלוואות ואשראי כמו גם תקציבים לעבודות ציבוריות יזומות.¹²⁹

128 אברהם פרוין, זה עם זה, או זה ליד זה? דינמיקה של יחסי גומלין בין קיבוצים ועיירות פיתוח, נייר דיון מס' 78, אוניברסיטת חיפה, המרכז הקיבוצי לחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי, פברואר 1987, עמ' 12. עמ' 27.

129 נתן כהן, '5 שנות פעולה', בתוך: 'המועצה האזורית בפעולתה (קווים וסיכומים של 5 שנים)', עמ' 34.

האינטרס המובהק של המועצה האזורית היה הגדלת מספר תושבי המעברה. כפי שראינו, הצורך בפועלים היה בין הגורמים החשובים בתהליך ההחלטה על הקמת המרכז העירוני בעמק החולה. הצורך בפועלים היה תולדה של מספר התושבים הקטן יחסית בקיבוצים שהתקשו לגייס חברים נוספים, של עשרות אלפי הדונמים החדשים שהיה צורך לעבד בשנות ה-50, של תנופת הפיתוח בתוך הקיבוצים ובמפעלים שהוקמו ושל הצורך לנקז ולהכשיר את אדמות ביצת החולה. צרכים אלה, לצד המדיניות הממשלתית לפיזור האוכלוסייה (ולמעשה פיזור העלייה), עמדו בבסיס הגידול המתמיד באוכלוסיית מעברת קרית שמונה ומאוחר יותר העיירה עצמה. כך למשל ניתן היה למצוא קריאה של המועצה האזורית מעל גבי 'דבר' 'הגליל קורא לידיים עובדות'. הידיעות על הצורך הדחוף בפועלים בגליל העליון הופיעו לרוב בימי האביב לקראת עונת העבודות החקלאיות האינטנסיביות.¹³⁰

ההשקעה הממשלתית והציבורית הרבה בעמק החולה לאורך שנות ה-50 התמקדה בעיקר בתהליכים האזוריים של פיתוח חקלאי ותעשייתי ופחות בתשתיות המניבות לקרית שמונה, שכבר עם הקמתה זכתה בגבול מוניציפלי מוקטן ומוגבל. פועלי קרית שמונה הם שעבדו במפעלים הלאומיים (כמו ייבוש החולה) והאזוריים (בחקלאות ובמפעלים¹³¹) ופיתחו בעבודתם בעיקר את התשתיות המניבות של קיבוצי האזור.

אין עוררין על כך, שגם חברי המשקים באזור נטלו חלק בעבודות הפיתוח השונות, אלא שבעמק החולה התפתח, בדומה למשק הישראלי כולו, שוק עבודה מפולח. מצד אחד עבדו חברי קיבוצים שתנאיהם היו הוגנים יותר, והם גם נהנו בטווח הארוך מתוצאות הפיתוח בו נטלו חלק. מן הצד השני, שכרם של מרבית העובדים מקרית שמונה היה נמוך מאוד, תנאי עבודתם ירודים, וגם מידת הרווח העתידי שלהם מהפיתוח הייתה מוגבלת. המשאבים בהם זכו הקיבוצים בתהליך הפיתוח לא היו בבחינת יתרון התחלתי זמני מול המעברה הסמוכה, אלא יתרון הנוטה לחדש ולהעמיק את עצמו.¹³² הקצאת המשאבים הממשלתיים והציבוריים לפיתוח הכלכלי של האזור תרמה ליצירת מבנה מעמדי מובהק.

הפער המשמעותי שהתפתח בשנות ה-50 בין כמות הקרקע לבין מספר החברים, הוביל ליותר ויותר קיבוצים ברחבי הארץ להסכים לעבודה שכירה. כך גם בגליל העליון בו כרעו המשקים תחת עומס העבודה, כיוון שחל בהם פיתוח מואץ בשעה

130 ראו לדוגמה: 'הגליל תובע ידיים עובדות', דבר, 16 במאי 1954. 'קרית שמונה – עיר חרושת בחולה', הצופה, 30 באוגוסט 1954.

131 טל אלמליח התעשייה הקיבוצית, 1923-2007: עיון בשאלות כלכלה וחברה עמ' 59-60.

132 שלמה סבירסקי ודבורה ברנשטיין, 'מי עבד במה, עבור מי ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי בישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית', בתוך אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, תל אביב 1993, עמ' 121.

שמספר החברים נותר ללא שינוי. התהליך חייב להפוך את העבודה השכירה לפתרון, בוודאי בשעה שבמעברה הסמוכה בקרית שמונה שיוועו העולים לתעסוקה. כך אפוא התפתח קפיטליזם קיבוצי רך. בפני המעסיקים מההתיישבות השיתופית עמד כוח עבודה זמין שניתן היה להעסיקו בתנאי עבודה בסיסיים, בנוסף לעבודות הדחק שתרמו לפיתוח הקיבוצים אך מומנו על ידי הרשויות. צורכי המשק הקיבוצי, המתפתח במהירות ומשווע לתוספת כוח אדם, הכריעו כל שיקול אחר. ועד מהרה הפכה העבודה השכירה למסגרת המובהקת של היחסים בין הקיבוצים לעולים.

שוק העבודה המפולח בעמק החולה התאפיין בחוסר יציבות. לצד תקופות בהן בלט הצורך בפועלים נוספים, חודשים אחרים התאפיינו באבטלה עמוקה. תמונת שוק העבודה בקרית שמונה מעלה הווייה של פועלים יומיים, לא קבועים, המתדפקים באופן קבוע על דלתות לשכת העבודה, חסרי כל ביטחון תעסוקתי ותלויים בממסד שידאג לספק להם ימי עבודה ולהעביר תקציבים שיאפשרו קבלת שכרם. הווייה זו לא נוצרה במודע ובתכנון על ידי המועצה האזורית אולם היו בה רכיבים שהתאימו לאינטרס הקיבוצי, כמו הצורך בעובדים עונתיים לחקלאות ולמשימות נקודתיות, שהיה מנוגד לאינטרס של קרית שמונה ושל עובדיה לתעסוקה קבועה.¹³³ ההכרעה לקלוט בקרית שמונה, בין 1955 ל-1959, שמונת אלפים עולים מצפון אפריקה, על אף הריק הכלכלי-חברתי והתשתיות המעורערות של היישוב שזה אך זכה להפוך למועצה מקומית עצמאית עם הנהגה מקומית נבחרת, תאמה את צורכי המועצה האזורית. בשנים אלה הסתיים ייבוש החולה והוכשרו לגידולים חקלאיים עשרות אלפי דונם נוספים של קרקע והצורך בפועלים הוחרף.

תיאור העבודה בקיבוץ בראיונות עם ותיקי העיירה מעלה בחלק מהמקרים הוקרה על ההעסקה, על היחס האנושי שנלווה לה ובמקרים רבים אחרים בולטת החוויה המעמדית, תחושה של מערכת כוחות כלכלית-חברתית בה הפועלים בקרית שמונה היו בעמדה של תלות ונחיתות.¹³⁴ הפער בין השיח הפועלי והרטוריקה הסוציאליסטית לבין המציאות המקוטבת בעמק החולה יצר דיסוננס שקשה היה ליישב אותו. תושבי הקיבוצים פעלו בקרית שמונה ל'כינון תודעה פועלית' באמצעות הרצאות (למשל על מהפכת אוקטובר ברוסיה) או תהלוכות ועצרות באחד במאי. על שלטים ברחבי העיירה שצמחה מן המעברה רווחו מושגים כמו 'מפלגת פועלי ארץ ישראל', 'ההתיישבות העובדת', 'חברת העובדים'. השיח המבחיין בין פועלי המעברה לחלוצים בקיבוצים סייע לחיות בשלום עם הפער העמוק ולהצדיקו. אולם

133 מהנדס המועצה האזורית גליל העליון הודה לימים כי 'ייבוש החולה והקמת קרית שמונה היו ללא ספק אחד מהגורמים החשובים ביותר בפיתוח הגליל העליון המזרחי בשנות החמישים'.

שמואל רובינשטיין, ביתו בגליל, מערכת 2000, עמ' 82.

134 הראיונות נמצאים ברשות המחבר.

הטרמינולוגיה שהציגה את תנועת העבודה והקיבוצים בתוכה כמחויבים לשוויון כלכלי-חברתי לא הצליחה לכסות על הפער המעמדי בין הישראלים הוותיקים יותר לבין מעמד הפועלים במעברה-עיירה.¹³⁵ בעלון נאות מרדכי כתב אחד החברים על העובדים מקרית שמונה – "הם – הפועלים – מעמיסים את החבילות ואנחנו – יושבים על הטרקטורים וממריצים אותם".

המערכת שניהלה אי שוויון זה בין הרטוריקה למציאות הייתה מנגנון פוליטי היררכי שכלל פיקוח הדוק של מוסדות המפלגה, שבסניפיה ניכרה השפעת הקיבוצים השכנים, מועצת הפועלים שהייתה תלויה במנגנון ההסתדרותי ולא יכלה לבטא באופן מלא את האינטרסים של פועלי הדחק ומועצה מקומית שאף היא פעלה במסגרת צבת יחסי הכוחות האזוריים.

עד 1953 היה הניהול המוניציפלי של קרית שמונה בידי המועצה האזורית הגליל העליון, אך השפעתה על הנעשה ביישוב נמשכה גם שנים מאוחר יותר. בין מאי 1953 לקיץ 1955 פעלו בקרית שמונה שלושה ראשי מועצה ממונים שנשלחו למעשה על ידי מפא"י. השני ביניהם, אילן הרטוב, הספיק לכהן חודשים ספורים בלבד לאחר שהחליף את אברהם הכהן, ראש המועצה הממונה הראשון. בריאיון עימי מספר חודשים לפני פטירתו, סיפר הרטוב על נסיבות הפסקת כהונתו כראש מועצה.¹³⁶ הרטוב היה מוטרד מהיכולת לבסס את הרשות המקומית הצעירה ללא הכנסות שוטפות. הוא הבין שלא יוכל לגבות ארנונה מאלפי דרי המעברה המקומית חסרי העבודה הקבועה. לכן העלה תביעה להעביר את אזור התעשייה בדרום קרית שמונה משטח השיפוט של המועצה האזורית לזה של המועצה המקומית. לדעתו כספי הארנונה שיתקבלו מהמפעלים הקיימים שם ומאלה העתידים לקום, יכלו לשמש בסיס ראשוני ליצירת עצמאות כלכלית ליישוב החדש.¹³⁷ דרישתו קוממה עליו את ראשי קיבוצי הגליל העליון. אלה לא היו מוכנים לוותר על הנכסים המניבים באזור התעשייה.

לא מצאתי תיעוד לעמדתם אך יש להניח שיכלו להתבסס על העובדה שאזור זה נמסר למועצה האזורית עם הקמתה והיא שהשקיעה בהקמת המפעלים במקום. שאלת הצדק החלוקתי בעניין זה אינה פשוטה אולם בה בעת, קשה להתעלם מיחסי הכוחות שהשתקפו מהפרשה. קולותיהם של תושבי קרית שמונה לא יכלו להישמע. כמהגרים המתגוררים בקצה הארץ לא היה להם קשר ישיר למקבלי ההחלטות – עובדה שהייתה בעוכריהם מהקמת היישוב ובמשך עשרות שנים.

לעומתם, קשרי המועצה האזורית עם מנהיגות המדינה היו הדוקים והיא הייתה קשובה לאינטרסים שלה. לדברי הרטוב, אהוד אבריאל, שסיים זמן קצר קודם לכן

135 על העלייה ברמת החיים בתנועה הקיבוצית ראו: שפירא, 'הקיבוץ והמדינה', עמ' 199–200. צחור, עיצוב הישראליות, עמ' 112.

136 אילן הרטוב התמנה במאי 1954 כיו"ר המועצה המקומית קרית שמונה וכיהן בתפקיד עד פברואר 1955.

137 ריאיון עם אילן הרטוב, פברואר 2013.

את עבודתו כמנכ"ל משרד האוצר (לאחר שקודם לכן כיהן כמנכ"ל משרד ראש הממשלה), פנה למנהיגי מפא"י בטענה כי ראש המועצה הממונה של קרית שמונה קורא תיגר על קיבוצי האזור. גולדה מאיר, שרת העבודה קראה להרטוב לשיחה והדיחה אותו מתפקידו. המפלגה מינתה את יצחק זכאי, יוצא מצרים, שהיה פעיל מפלגה נאמן לתפקיד ראש המועצה הממונה האחרון של קרית שמונה. זכאי כיהן בתפקיד עד לבחירות המקומיות הראשונות שהתקיימו בקיץ 1955,¹³⁸ בעקבותיהן היה אשר נזדי לראש המועצה הנבחר הראשון. במקביל, אהוד אבריאל שהיה לפטרון המרכזי של קרית שמונה, פתח דלתות ליישוב הצעיר במשרדי הממשלה. הוא הקים ב-1955 את החברה לפיתוח קרית שמונה. החברה הייתה ראשונית וייחודית בארץ. היו שותפים בה: ההסתדרות הכללית, המועצה המקומית והמועצה האזורית. החברה יזמה הקמת ביתני מלאכה, מרכז מסחרי ואזור תעשייה בדרום היישוב. דפוס הפעולה של עזרה לקרית שמונה מצד אחד, אולם סירוב למהלכים משמעותיים יותר של צדק חלוקתי בא לידי ביטוי גם בפרשה זו.

סיכום

מפגש הקיבוץ והמעברה בעמק החולה חשף זו לזו שתי קבוצות שונות בתכלית: פער דורי, הבדל ברקע התרבותי, פער בהגדרת הזהות היהודית ושוני משמעותי בין מערכת הקשרים, הייצוג הפוליטי ויכולת הפעולה. משמעותי היה גם ההבדל התודעתי שנבע מהשוני המהותי בתהליך של יסוד הקיבוצים מזה וקרית שמונה מזה. היישובים השיתופיים הוקמו על ידי גרעינים מגובשים, שפעלו שנים לא מעטות בחוות הכשרה או ביישובים זמניים במרכז הארץ, ועלו חדורי תודעה ואמונה, מתוך בחירה, ליישב את הספר הגלילי.

התושבים החדשים של חלסה לעומתם בחרו לעלות ארצה, אך נקלעו ליישוב המרוחק ללא כל תהליך הכנה, בחירה, ברירה וגיבוש ומבלי שבנו לעצמם קודם כלים קבוצתיים, ארגוניים ותודעתיים שיסייעו להם להפוך לגורם פעיל ויוזם בתוך המציאות הקשה של היישוב המרוחק. העלייה בשנות המדינה הראשונות הייתה המונית והם נעדרו גיבוי תנועתי או מוסדי ומערכת קשרים שתוכל לסייע. מעבר לכל אלה, גם הגישה השלילית של הקולטים לאתוס המסורתי-דתי שהניע את העולים, תרמה להחלשת זהותם ומשאביהם התודעתיים בתקופה המכריעה של ההגירה וההסתגלות.

בשתי הקבוצות זכה המיקום בקצה הארץ לפרשנות מקוטבת. ההון הסמלי שהתבסס על דימוי עצמי ותדמית חיצונית היה חיובי בכל הקשור לחברי הקיבוצים, שנתפשו כחלוצים הפועלים בספר המרוחק. ואילו במקרה של תושבי המעברה ערכו היה מצומצם מאוד: חלוציותם לא הוכרה וכמוה גם תרומתם לפיתוח האזור. מעבר

138 בקיץ 1958 מונה יצחק זכאי כראש המועצה הראשון של שדרות.

לכל אלה, היה זה מפגש בין ותיקים (יחסית) למהגרים. הלא ידוע כי לוותיקים יש תמיד יתרון משמעותי בעיצוב המציאות בתקופות של הגירה ותמורה, ובמקרה של עמק החולה בשנים שלאחר 1948, זכו קיבוצי האזור ביכולת ממשית למנף את השינויים הדמוגרפיים, השלטוניים והכלכליים לכיסוס משקיהם.

שנותיה הראשונות של מדינת ישראל הציבו בפני הקיבוצים הצפוניים אתגר גדול במיוחד. הם, שראו עצמם כחוד החנית של המהפכה הציונית-סוציאליסטית נדרשו לפלס דרך, לעצב מחדש את זהותם ולהגדיר את תפקידם נוכח תמורות מרעישות. קריאה חוזרת בטקסטים של מגילות היסוד שחוברו בשעת עליית קיבוצי הגליל העליון על הקרקע מבהירה את התהליך שעברו במעבר מ'יישוב' ל'מדינה': חברי המשקים עמדו בשבועתם לא לעזוב ולא ליטוש את נחלתם, הבטחתם לסלול 'מסילה לעם' מומשה באופן חלקי, אולם הנדר להקים 'חברה בלי ניצול ומנוצל' לא קיים. התהליך בו הפכו חברי הקיבוצים הצפוניים לבני המעמד הבינוני ואף הגבוה באזור התרחש מבלי משים וכתוצאה מעמדת הכוח לה זכו. בשיח, ברטוריקה ובדימוי העצמי הוסיפה השאיפה לחברה צודקת למלא תפקיד מרכזי, בשעה שחיי היומיום התנהלו במישור מקביל ומרוחק מהאידיאולוגיה היומרתית.

בתהליך קבלת ההחלטות ביחס להקמת היישוב החדש בחלסה, ובשעת ההתגייסות לסייע לתושבי המעברה כדי להתמודד עם הקשיים הרבים שאפיינו את חיי היום-יום, השתקפו לבטים אמיתיים ונשמע קול בולט, שביקש להבטיח שמהמשקים הצפוניים יעמדו באתגר החברתי ולא יסתפקו רק בעשייה לביתם. תחושת האחריות, החמלה, הרצון הכן לסייע לבניית שירותים חברתיים וקהילתיים, היו חזקים לא פחות ממגמת הבידול וההסתגרות. ההתנדבות במעברה לא הייתה חפה מפטרונות ומשגיאות אבל בניגוד למסר שביטא בן גוריון בנאום 'בוש ונכלם' שנשא, הרי שהפעלתנות הקיבוצית בקרית שמונה בשנותיה הראשונות הייתה מרשימה ועשויה הייתה לזכות בהוקרת תושבי היישוב החדש לאורך השנים. עם זאת, המשגים הפכו למשמעותיים יותר על רקע הבידול שהתקבע באזור. הרכיבים 'החיוביים' של הפטרנליזם פינו את מקומם לצדדים של שליטה ותלות: יחסי עבודה חד צדדיים ושוק מפולח. באלה ניתן היה לראות רע הכרחי בתקופת המעברה, אך הם היו למאפיינים מרכזיים של יחסי הגומלין בשנים הבאות, ופערו בהדרגה תהום בין הקיבוץ לעיירה קרית שמונה שצמחה ממעברת חלסה.

יחסי הגומלין בין המעברה-עיירה לקיבוצים שסבבו אותה התנהלו במישור תרבותי-חברתי ובמישור כלכלי-חברתי. אין מדובר במישורים מקבילים והמפגש ביניהם תרם לכינון הזהות של שתי הקבוצות/קהילות. ההכרה שבאה לידי ביטוי בתפישה הציונית של 'אחדות לאומית' ושל צירוף העולים המזרחיים לסיפור הלאומי טושטשה על ידי הרכיב הפטרונלי-אוריינטליסטי. אולם במתח פנימי זה שבין הכלה להדרה, בין הירתמות להתנשאות, ספק אם היה כדי לזרוע לברו את עוצמת הניגוד. זו התגבשה כתוצאה מהיחסים המרחביים שבאו לידי ביטוי

בהחלטה על יצירת בידול, שהתבררה כמכרעת לטווח הארוך וביצירת שוק עבודה בלתי שוויוני. הכללה מקפחת זו פוררה את רקמת החיבור שנוצרה בעמק החולה. ההבטחה שעמדה בתשתית מפעל 'כור ההיתוך' כאילו אימוץ הישראליות על ידי העולים החדשים ותהליך המודרניזציה שיעברו, יביאו לקליטתם המוצלחת, נתפשה כמדומה וכוזבת על רקע המערכת הבלתי שוויונית שהתקבעה באזור הצפוני.

גם בשנים שלאחר הקמת המדינה הקיבוץ נתפש כסמל וכמופת בעיני קבוצות מרכזיות בחברה הישראלית 'הישנה', שהוסיפו להתבונן על ההבטחה המוסרית שהונחה בבסיסו, על השיתוף והשוויון בחייו הפנימיים, ועצמו את עיניהן מלראות את התהליכים שבינם לבין שכניו. הרומנטיקה של הקיבוץ פעלה פחות על מי שחוה את החלוקה האתנית של העבודה ושל המרחב, כמו גם את הפער בין הרטוריקה הסוציאליסטית לבין המציאות המעמדית שנוצרה בין הקיבוץ לבין שכניו הקרובים בעמק החולה ובמקומות מקבילים.

אלה חתרו תחת ערכו הסמלי של הקיבוץ. בקרית שמונה נתפש הקיבוץ כזר ונבדל, כגוף שמייצג ערכים זרים המאיימים לפרק את הזהות המסורתית. חברי הקיבוצים זוהו כמי שמתבוננים מבחוץ בהתנשאות על הקהילה החדשה, מנסים להתערב בחייה ולא להיות שותפים לה. תושבי קרית שמונה חשו והבינו שלשכנים הוותיקים בקיבוצי האזור מוקנית דומיננטיות ושליטה במרחב האזורי. בשעה שחברי הקיבוצים הגיעו לתחומה של קרית שמונה באופן חופשי, הוגדר שטח הקיבוץ כשטח פרטי ונמנעה כניסת תושבי קרית שמונה לתוכו, אלא אם כן הגיעו כפועלים.¹³⁹ על רקע זה נתפשה החדירה למרחב המעברה-העירייה על ידי תושבי קיבוצים אם למטרת התנדבות, ואם כחלק מעצרת האחד במאי האזורית כביטוי כואב של חוסר הסימטריה ביחסי הגומלין. ההגעה האינטנסיבית לעירייה בניסיון להשיג הישג למפלגות הפועלים במערכות הבחירות הארצית או לקדם רשימה מסוימת במערכת הבחירות המקומית עוררה אנטגוניזם גובר והולך. הקיבוץ היה ל'אחר', שהזהות הקרית-שמונאית מתגבשת כנגדו, למי שאינו מביא בשורה ערכית אותנטית בגלל הפער הגדול בין הדימוי העצמי החלוצי והרטוריקה השוויונית לבין המעשה המנצל.¹⁴⁰ כך כוננה זהות אתנית-פוליטית-לעומתית וככל שנדרש זמן רב יותר ליציאתה אל פני השטח כך הייתה זהות זו מוצקה וטעונה יותר. הייתה לה השפעה ממדרגה ראשונה על היחסים בין תושבי העירייה לחברי הקיבוץ. בעמק החולה התקיימו שתי הוויות, חיו שתי יישויות מובחנות כמעט בכל ממד זו מזה (אתני, תרבותי, כלכלי). כאן נזרעו זרעי יצירת זהות ישראלית חדשה שפיתחה, באיחור, זיקה עמוקה לזהות פוליטית חלופית, סביב המחנה הפוליטי שלא נטל

139 פוין, זה עם זה, או זה ליד זה?, עמ' 12.

140 לימים ניסח צבי צמרת, מנהל בית הספר 'דנציגר' בקרית שמונה דאז את המסר: 'חדלו להתנדב'.

חלק בפעולות הקליטה בשנות ה-50. השנים הארוכות שחלפו עד התפרצותו אל פני השטח נבעו מהמשטר הפוליטי בעיירה, אך הן הפכו אותו לאיתן ומוצק וגם תרמו לזעם הגדול שהתפרץ ב-1981. המאמצים העקביים והניסיונות המזדמנים שנעשו בגליל העליון לצמצום המרחק בין העיירה לקיבוצים לא היוו משקל נגד לתהליך הטעון ורב העוצמה שתואר כאן.¹⁴¹ על פי רוב הציפייה של מתנדבי הקיבוצים במעברה שהדור הצעיר יפתח זיקה חיובית אל תנועת העבודה נכזבה. המציאות טפחה גם על פני התקווה שהעדתיים תדעך עם 'דור המדבר' של עולי העלייה הגדולה.

המחקר ההיסטורי הדגיש את מקומה של המנהיגות הפוליטית ושל הפקידות המקצועית הטכנוקרטית בתהליך קליטת העלייה בשנות ה-50. מפרשת הקיבוץ והמעברה בגליל העליון עולה מקומם המרכזי של האנשים בשטח בעיצוב תהליך הקליטה. נראה כי כיוון המחקר החשוב ביותר להשלמת המחקר הוא כתיבת היסטוריה שתתבסס באורח משמעותי על קולם של העולים המזרחיים עצמם, ופחות על התנאים החיצוניים אליהם נקלעו תושבי המעברה והעיירה. אכן, עולי העלייה הגדולה נשלחו על ידי הממסד הממשלתי ונקלטו על ידי המועצות האזוריות באופן שיצר יחסי תלות, פער כלכלי הולך ומעמיק ותחושה של שלילת הזהות המסורתית על המשאבים שניתן היה לשאוב ממנה. אולם מעבר לקורבנות כמציאות אובייקטיבית או כחוויה סובייקטיבית, אנשים, קבוצות וקהילות אינן חשופות להשפעה הבלעדית של גורמים חיצוניים. זהותם, ערכיהם, כוחותיהם הנפשיים, הפרשנות שהם בוחרים למציאות חייהם, כל אלה עשויים להיות בעלי השפעה לא מבוטלת על הדרך שבה הם מתנהלים מול התנאים החיצוניים, כמו גם על הדרך שבה הם בוחרים לנהל בעצמם את האתגרים ואת תמונת עתידם.¹⁴² מבחינה היסטוריוגרפית, נראה שהחוליה החסרה בדרך לראייה כזו היא כתיבת מחקרים מנקודת מבטם של תושבי המעברה-העיירה והדגשת מעשיהם, בינוי הקהילה, עיצוב השיח והשפעתם האקטיבית על המציאות בעיירות הפיתוח.

מבט מיקרו-היסטורי על הקיבוץ והמעברה בגליל העליון בתקופה הפורמטיבית של מדינת ישראל מלמד על הזדמנות שהוחמצה. הפוטנציאל להרחבת היצירה החברתית של הקיבוץ בתנאים הייחודיים של הגליל העליון המרוחק לא מומש. גם בעמק החולה בו הייתה לתנועה הקיבוצית אחיזה דומיננטית, לא עמד לה כוחה ליצור שותפות שוויונית יותר עם עיירת הפיתוח שצמחה בו, וזאת על פי החלטתה ובהתאם לצביון שבחברה עבורה. מנהיגות המועצה האזורית לא השכילה לבנות

141 על מאמצים אלה ראו לדוגמה אצל ביז'אוי, שילוב, שיתוף או ניכור אזורי, עמ' 22-27, עמ' 39-41.

142 יצחק דהן, "עיירות הפיתוח: תכנון מרכזי ותרבות מקומית?", בתוך: שלמה חסון (עורך), עיצוב המרחב בישראל: המפה היישובית והקרקעית 2012, עמ' 301-317.

חלופה לסדר הכלכלי-חברתי הלא שוויוני ולכידול. היא לא הצליחה לנסח אתגר חברתי שיצית את דמיונם של חבריה, או לפחות הצעירים שבהם, וילהיב אותם להפוך את הגליל העליון לזירה להגשמת שלב חדש בחזון הקיבוצי.

חברי הקיבוצים הצפוניים החזיקו בדימוי עצמי חזק וגאה, גם אם החל להתכרסם בהדרגה, מעמדם בחברה הישראלית. הם ראו עצמם כחלוצים הפועלים בספר המרוחק, מגשימים בכך את המשימה הביטחונית ולצידה מממשים את הייעוד הסוציאלי כאשר הם מקיימים בביתם פנימה אורח חיים שוויוני ושיתופי. רבים מהם לא נותרו ספונים בבתיהם ופעילותם במעברה הייתה רבה, כתוצאה מכך טושטשו בדימוי העצמי שלהם היסודות המתברלים, האליטיסטים והאינטרסנטים לעיתים של האתוס החלוצי האליטיסטי, שהנחה את פעילותם. העיירה שצמחה וגדלה יכלה להיות מקום להתנדב בו, למרק את המצפון כדי לתקן דיסוננסים מציקים. הקושי ליישב את הדיסוננס בין השוויוניות בתוך הקיבוץ, למציאות המעמדית והקפיטליסטית שהתפתחה בגליל העליון, הפך לעיתים את קרית שמונה למטרד לתדמית עצמית זו, ויצר תחושת עלבון על אי הכרת התודה של יושבי המעברה על הסיוע שהעניקו מעת לעת הקיבוצים השונים לקהילה העירונית.

האם ניתן היה לדבוק באופן מלא יותר בהרחבת רעיון הקיבוץ בתקופת המעבר מיישוב למדינה ולחתור ליצירת חברת מופת אזורית? האם החלופה הקורפרטיבית שעלתה באופן לא מגובש על ידי חסידי שילוב קרית שמונה במועצה האזורית הגליל העליון הייתה ישימה, ועד כמה היה בכוחה לצמצם את הפערים היסודיים בין צורות ההתיישבות השונות? שאלה זו עולה ונותרת פתוחה דווקא בגלל ההבטחה שהייתה גלומה בחברה הקיבוצית בעלת השאיפות האוטופיות. הרצון הטוב שבא לידי ביטוי בניסיון לאמץ לחיקה את חברת המהגרים בעיצומם של תהליכי נורמליזציה והתברגנות לא הספיק. יחסי הגומלין שהתפתחו בעמק החולה הסתכמו בכישלון ואינם משמשים מופת. ככל שחלף הזמן, הקיבוץ והמעברה סימלו, שני כיוונים מנוגדים בחברה הישראלית.